95/1

Helmonds Heem

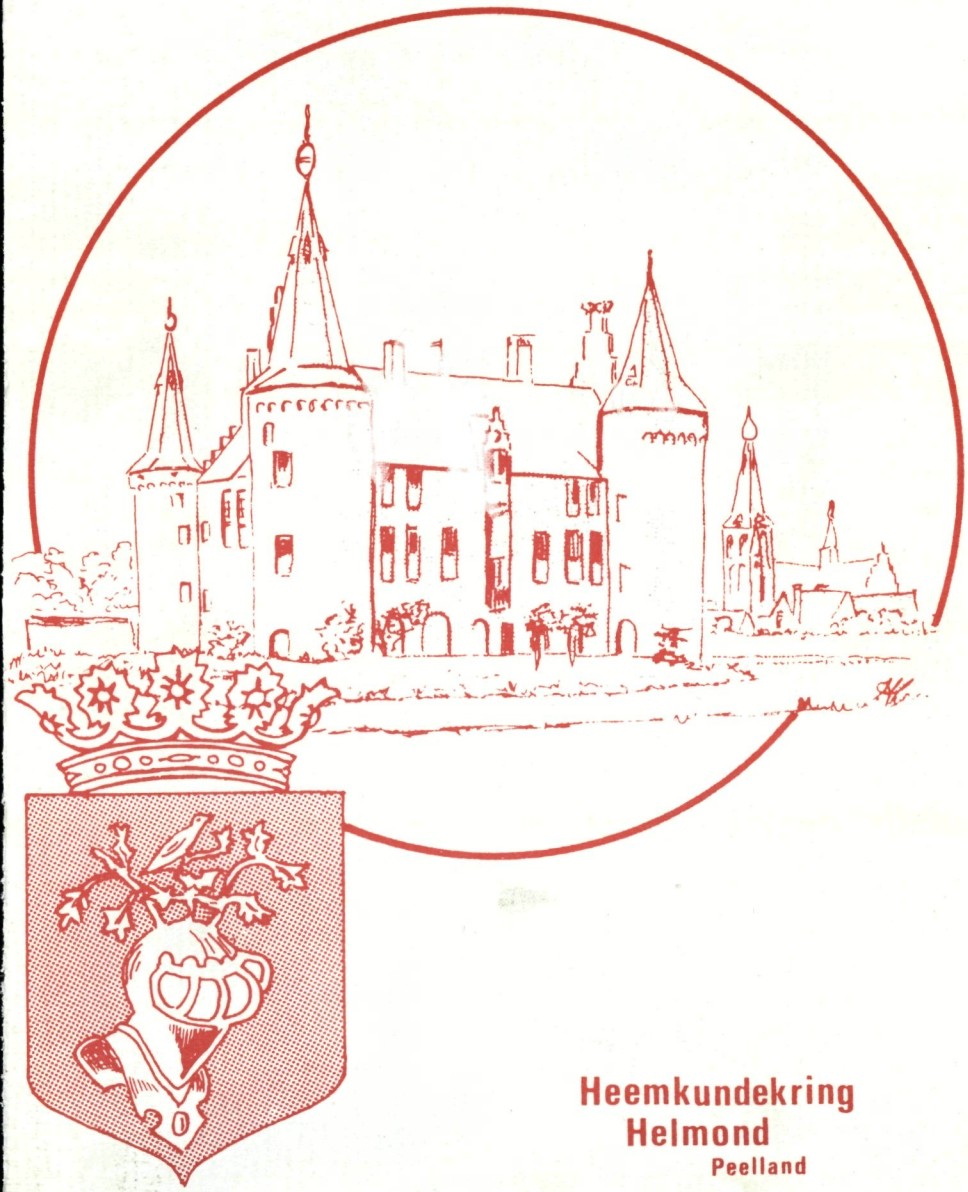

Heemkundekring
Helmond
Peelland

EIGENDOM
HEEMKUNDEKRING
HELMOND-PEELLAND

Uitgave van Heemkundekring
Helmond - Peelland

Opgericht 24 mei 1948

3-Maandelijks tijdschrift

Abonnementen:
M. van Alphen
Jonkvrouwe Van der
Brugghenstraat 29
5708 CA Helmond
Tel. 04920 - 3 80 93

Redactie:
Jeroen v.d. Heijden
Gabriël van Neerven
Sanne Vonk

Redactieadres:
Basstraat 48
5702 SH Helmond
Tel. 04920 - 5 18 47

Druk: Erwin Vane

Kringlidmaatschap
incl. abonnement:
f 35,- per jaar.
Abonnement zonder
lidmaatschap:
f 30,- per jaar.

Penningmeester:
M. Wijnhof
Van Deutekomplein 80
5706 TJ Helmond
Postgiro 26 410 99

1995 NUMMER 1

ISSN 0166-3585

HELMONDS HEEM

1995 nummer 1

****

eenentwintigste jaargang

Redactioneel 3

Negenhonderd drieënvijftig dagen ondergedoken
Sanne Vonk 5

Distributiekantoor Helmond-oost in september 1944
Redactie 23

Dat was het dagelijks leven in de kampen
Jeroen van der Heijden 31

Lijst van omgekomenen in Helmond
ten gevolge van oorlogshandelingen
Commissie 'Namenlijst omgekomenen' 59

DE REDACTIE is niet aansprakelijk voor de inhoud van geplaatste artikelen en behoudt zich wel het recht voor stukken in te korten of aan te passen. Kopij bij voorkeur aanleveren op floppydisk in Ascii-formaat, zonder opmaakcodes, voet- of eindnoten.

De illustraties zijn metwelwillende toestemming afkomstig uit de collecties van de gemeentelijke archiefdienst Helmond en van dhr. A. Verberne te Valkenswaard.

****

REDACTIONEEL

Voor U ligt het eerste nummer van Helmonds Heem 1995. Omdat de bevrijding van Nederland nu vijftig jaar geleden plaatsvond, zijn dit keer een aantal verhalen opgenomen die betrekking hebben op de periode 1940-1945.
Onder andere bevat dit Helmonds Heem twee zeer aangrijpende verhalen van mensen die allebei door de Duitsers zijn opgejaagd. De een is in een aantal concentratiekampen terecht gekomen en heeft ons hierover willen vertellen. Jeroen van der Heijden heeft dit gesprek voor u tot een verhaal omgewerkt. De ander is een vrouw die vertelt hoe zij door verraad heeft moeten vluchten. Haar acht dagen oud kind achterlatend.

Het nummer is verluchtigd met een aantal versjes en foto's uit de oorlogsperiode. Lang niet van alle versjes hebben we de wijs kunnen achterhalen. Weet u het wel, of kent u nog andere liedjes neem dan contact met ons op. Het redactieadres staat in het colofon.

Ter afsluiting is de lijst van oorlogsslachtoffers opgenomen, die is opgesteld op verzoek van de Regiegroep ter voorbereiding van de festiviteiten op 3, 4 en 5 mei aanstaande, voorgezeten door burgemeester W. van Elk.
Wij hopen dat u in groten getale bij de herdenkingsdienst aanwezig zult zijn.

De redactie

Melodie: ?

Op d'ochtend van de tiende mei
De zon steeg aan de kim
Toen kwam er aan de Oosterzij
De wrede vijand in
Maar velen waren er paraat
En vochten hand in hand
En menig moedige soldaat
Viel voor zijn vaderland

Refrein: *Ik denk aan hen*
Aan hen, die zijn gevallen
Daar denk ik aan
Met diepe medelij
Ik denk aan hen
Aan al die duizendtallen
Die rusten nu tesamen, zij aan zij

Al is mijn land geen Holland meer
Waait ginds de Duitse vlag
Eenmaal komt de dag toch weer
Jazeker komt die dag
Dat van de gindse toren daar
De rood-wit-blauwe vlag
Zal wapperen, geloof met maar
Want zeker komt die dag

Refrein:

NEGENHONDERD DRIEËNVIJFTIG DAGEN ONDERGEDOKEN

Door Sanne Vonk

Bram, geboren te Veghel, is begin deze eeuw verhuisd naar Eindhoven. Hij trouwde met Jacobine. Hun gezin bestond uit twee jongens en twee meisjes. Allen waren aan het begin van de oorlog al volwassen.
Bij het uitbreken van de oorlog is Bram naar de burgelijke stand in Veghel gegaan om te vragen of zij iets aan de religie op zijn persoonskaart zouden kunnen veranderen. Zijn uiterlijk had hij mee: blonde haren en een rechte neus. Er bleek iets mogelijk te zijn omdat op de dag dat hij geboren was ook een jongetje Jansen was aangegeven, dat niet levensvatbaar bleek te zijn. Zo overleed Bram en werd meneer Jansen geboren. Het was tevens mogelijk omdat hij voor zijn werk vrij veel van huis was en niet veel bekenden had in de stad. Omdat Bram officieel omgetoverd was in Jansen heeft hij de hele oorlog voor zichzelf en zijn gezin kunnen zorgen. Onder deze naam heeft hij ook verzetswerk gedaan. Zelfs na de oorlog, toen alles weer was teruggedraaid, werd hij op straat nog regelmatig aangesproken als meneer Jansen. Zijn kinderen konden hun naam niet veranderen.
Een van zijn dochters vertelt het volgende over haar ervaringen in de oorlog.

In 1939 kwam ik uit Parijs terug naar Nederland, naar Eindhoven, omdat mijn moeder niet goed was en ik coûte que coûte naar huis toe wilde. Zij is, gelukkig voor haar, voor het uitbreken van de oorlog overleden. Alle vernederingen zijn haar bespaard gebleven. Op haar sterfbed zei ze tegen mij: 'Meisje beloof me nu dat je naar Amerika vertrekt voor hier alles aan het rollen gaat.' Die goede raad heb ik niet opgevolgd.

In het begin van de oorlog, we moesten al een ster dragen, ben ik op verjaarsvisitie buiten Eindhoven geweest. Maar met een ster

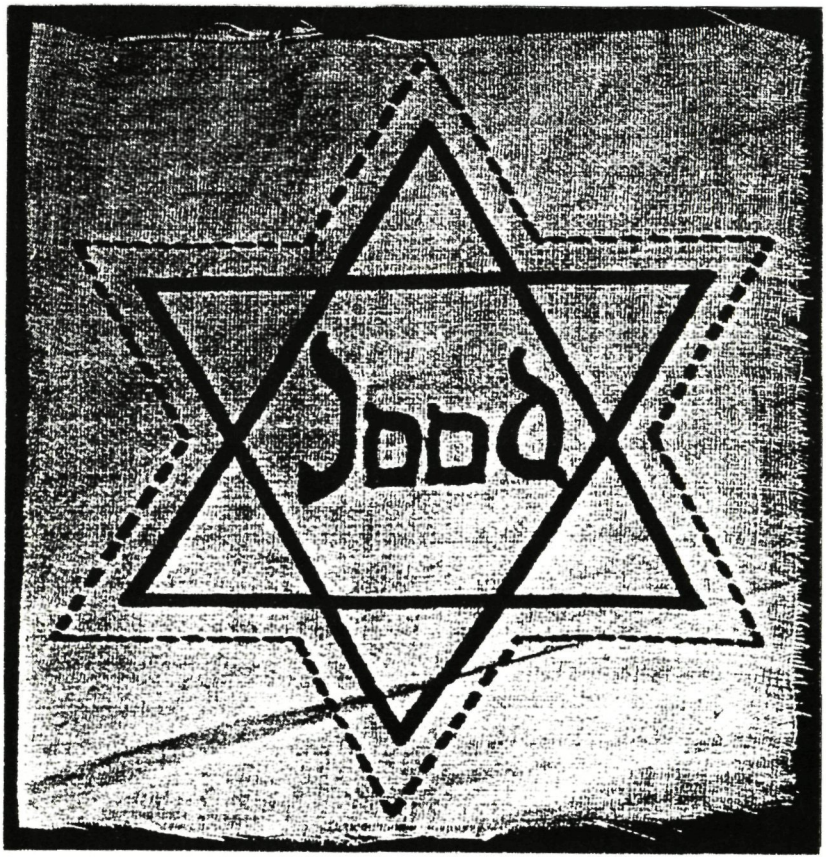

mocht je niet buiten Eindhoven komen. Daarom had ik speciaal een uit mijn parijse tijd stammende jurk aangetrokken met een blauw vestje. Dat vestje was aan twee kanten draagbaar. Even voordat ik Eindhoven uitging heb ik het vestje omgedraaid. Maar de sociale controle was enorm. 's Avonds werd ik al opgebeld door het hoofd van de joodse raad. Ik was gesignaleerd buiten Eindhoven zonder ster. Hij verzocht mij dringend de hele week niet meer op straat te komen. Zo begon het.

Mijn man komt uit Zuid-Duitsland. We kenden elkaar al enige tijd. Veel van wat om ons heen gebeurde, beseften we toen nog

niet maar één ding wisten we wel: als we bij elkaar wilden blijven moesten we trouwen. Dat hebben we dan ook gedaan. Kort daarop werd ik zwanger en moesten we onderduiken. Daar begint eigenlijk mijn verhaal pas.

Naar Zonlicht-Heide

In Parijs had ik samengewerkt met een meneer Daan wiens broer geneesheer-directeur was van een sanatorium in de omgeving van Mook. Anneke van Moorsel, een goede vriendin van ons en arts te Lieshout, heeft contact opgenomen met deze broer en hem de situatie uitgelegd. Als nazorg-patiënten zijn mijn man en ik in zijn sanatorium opgenomen.

Daar komen was niet zo eenvoudig. We spraken af dat we aan de andere kant van Eindhoven de bus zouden nemen. Maar met een ster mocht je de bus niet in. In het huis van dokter Goyaarts, dat vlak bij de bushalte was, zouden we wachten op de bus en onze ster afdoen. Het dienstmeisje zou ons waarschuwen als de bus er aan kwam. Op het moment dat we vanuit dat huis naar de bus lopen, komt daar een meneer Clerx aan, een vage kennis. Hij sprak ons aan met de woorden: 'Veel succes allebei.'
Wat er in die seconde allemaal door je heen gaat, is niet te beschrijven. Gelukkig heeft niemand het verder gehoord. Het risico werd veelal niet begrepen. En de angst die je had ook niet.
Heelhuids zijn we in het sanatorium Zonlicht-Heide aangekomen.
In Zonlicht-Heide was een filosofie-club, bestaande uit de dokter en zijn vrouw, zij was ook arts, en enkele heel boeiende mensen. Wij mochten ook deelnemen. Op een keer maakte de dokter een vreselijke aanmerking over iets wat katholiek was. Waarop ik zei, 'regarde un peu autour de toi.' Hij antwoordde 'mais ma bouche êtes mon malheur.'
De patiënten waren over het algemeen erg aardig. Zo was er een patiënte - een heel aardige, eenvoudig denkende vrouw - en die was gaan biechten bij de pastoor. Hem heeft ze verteld dat onder de nazorgpatiënten zich een joodse vrouw bevond die in verwach-

ting was. En dat ze dacht dat er voor de baby geen kleertjes zouden zijn. Plotseling kregen we een pakket kleertjes van de pastoor, nou dat was aandoenlijk hè! Het was schattig, het was gewoon bijzonder. Maar het had ook verraden kunnen worden.

Je kind laten liggen...

Onder de lopende patiënten bevond zich een vrouw, ik weet niet hoe dat kreng heette, o ja mevrouw Nijnuis, die was niet goed. Die heulde met Duitsers en ging met NSB'ers uit. Iedere keer vroeg ze aan mij wanneer de baby moest komen. Ik antwoordde altijd 'Dat weet ik niet'. Ook dokter Daan vertrouwde haar niet. Hij zei: 'Het is een twijfelgeval, ik moet zien dat ze naar het ziekenhuis in Utrecht gaat.'
Voordat dat uitgevoerd kon worden, ben ik op 28 februari 1942 bevallen van onze dochter Joyce. Toen de baby acht dagen was, is die vrouw naar de politie gegaan, de Duitse politie. Ze heeft verteld dat een joods echtpaar in het sanatorium net een baby had gekregen en dat dokter Daan samen met de hoofdverpleegster de bevalling had gedaan.
De dokter en verpleegster zijn gevangen genomen. Wij moesten vluchten en onze baby achterlaten. Ik kan het nog bijna niet zeggen maar dat is het ergste wat me ooit overkomen is: een kind van negen dagen zo maar laten liggen en verdwijnen, zo maar, dat doet geen hond hè.

Dokter Daan heeft alle patiënten die ons gekend hebben naar huis gestuurd. Hij is vijf dagen vastgehouden en de zuster veertien. Op het perron had dokter Daan nog net gelegenheid om tegen zuster van Stempvoort te zeggen: 'Mondje dicht. Het is absoluut niet waar.'
Hij was een grote, knappe blonde man met blauwe ogen, die viel bij de Duitsers wel helemaal in de smaak. Zuster van Stempvoort heeft het heel moeilijk gehad. Ze heeft het volgehouden en is tenslotte ook vrijgelaten.

Karnemelk met room

De ondergrondse beweging heeft de baby weggebracht. De eerste nacht bij een vrouw die kwam uit de streek van Wassenaar. Zij was doodsbenauwd en heeft het kind niet verzorgd. Wat ik eigenlijk onbegrijpelijk en onvergeeflijk vind. Ze had zelf ook kinderen. Nog steeds is dit voor mij onvoorstelbaar. Desnoods vraag je aan een dokter wat je zo'n kleintje moet geven.
Bij haar in huis woonde de dochter van dokter Jonkers, Netty. Zij heeft de volgende dag, toen zij naar haar ouders in Tiel ging, de baby meegenomen. Daar is het de hele oorlog gebleven. De eerste dagen heeft ze verschrikkelijk veel overgegeven. Dokter Jonkers zei later, ik heb nooit zo'n moeite gehad om een kind in leven te houden. Ik gaf haar wat het lichtst verteerbaar is, karnemelk, en dat kon ze niet verdragen. Na de oorlog vertelde de melkboer dat hij zo'n medelijden met het wicht had, dat hij steeds een beetje room bij de melk had gedaan. Daardoor kon ze het waarschijnlijk niet verdragen. Het kwam uit een goed hart maar het pakte verkeerd uit. Tot op de dag van vandaag haat zij slagroom.

Mijn dochter werd op handen gedragen bij de familie Jonkers in Tiel. Zijn dochter, die uit Den Haag geëvacueerd kwam, heeft er een beetje als moeder voor gezorgd. In Tiel zei men, ze wil er niet voor uitkomen maar je kunt wel zien dat het een kleindochter van de dokter is. Ze heeft dezelfde neus. De dokter was een beetje een joods type. Liefdevol is Joyce opgevangen. Dat was voor ons een hele zorg minder.

Nijmegen

Wij moesten vluchten en onze dochter achterlaten. We kregen twee fietsen aangeboden van de ondergrondse beweging. Daar gingen we, op de fiets naar Nijmegen en ik was al niet zo'n held op de fiets. En dan op een vreemde fiets waar ik nauwelijks bij de trappers kon, dertig kilometer fietsen zo kort na de bevalling en dan nog zonder kind. Hans van Daal, een student uit dat clubje

van wijsbegeerte, bracht ons weg. Tegenwoordig is hij directeur van het gymnasium in Haarlem. Hij fietste voor en wij fietsten een heel eind achter hem.
Ik heb eigenlijk nooit gehuild maar toen heb ik vreselijke nare toestanden gehad. Vluchten zonder baby, je kind verlaten. Een kind van acht dagen! Zomaar hulpeloos achterlaten en weg gaan. Dat is ontzettend, ik heb echt dag en nacht gehuild tot mijn man zei: 'Houd nou alsjeblieft op.' Dat probeerde ik wel maar het was zoiets intens triests.

Veter

De eerste nacht in Nijmegen hebben we geslapen bij een vriendin van Hans van Daal. Van daaruit moesten we lopen naar een ander adres. Ook dat was een tocht om nooit te vergeten. Op de brug van Nijmegen bleef mijn man plotseling stil staan, zijn veter was losgegaan. Hans van Daal liep voor ons. Ik zei: 'Je kunt hem nu niet gaan strikken hoor, we moeten doorlopen.' Hij antwoordde: 'Ik móet die veter vastmaken.' Dàt is me wat. Dus ik liep wat langzamer. Hans van Daal keek om, zag dat wij treuzelden en vertraagde zijn pas. Enfin mijn man heeft zijn veter gestrikt. Het is niets, maar op dat moment een vreselijke gewaarwording. Je moet namelijk iemand achterna lopen en niet opvallen. We zijn nooit meer met de auto over die brug gekomen of ik zei: 'Veter.'

We kwamen bij een mevrouw in huis die ons eigenlijk helemaal niet wilde hebben. Zij zei bijvoorbeeld tegen ons: 'Het is zulk mooi weer. Waarom gaan jullie niet een stukje wandelen?' en meer van dat soort opmerkingen. En dan moest je beleefd blijven en niets zeggen, dat viel niet altijd mee.
Het allemaal over je heen laten gaan en niet kunnen zeggen 'Bonjour hoor, ik ga wel.' Dat is afgrijselijk.

Ik weet niets meer

Vandaar zijn we naar Oosterbeek gegaan. Hans van Daal bracht ons weg tot bij een lantaarnpaal in Oosterbeek. De rest van de route hadden we uit ons hoofd moeten leren. Rechtsaf eerste straat in, tweede straat rechts enzovoort. We stonden bij die lantaarn, Hans wenste ons veel succes en verdween in de duisternis. Mijn man keek mij aan en zei: 'Ik weet NIETS meer, helemaal niets meer.' Ook ik wist het niet meer. Allebei konden we goed uit het hoofd leren maar de route wisten we niet meer. Dat was een heel kritiek moment. Gelukkig kon ik zeggen: 'Geen paniek, geen paniek.' Ik had dat papiertje met het adres opgerold en in mijn navel gestopt. We zijn naar een donker plekje gegaan en hebben het papiertje uit mijn navel gehaald. Vervolgens zijn we terug gegaan naar de lantaarnpaal en hebben gelezen hoe we verder moesten. Dat is een moment geweest dat je nooit meer vergeet. Paniek, gewoon puur paniek.

Bij Adolf thuis

Zo zijn we bij mr. De Cocq gekomen in Oosterbeek. Dat waren bijzonder aardige, schattige mensen. 's Avonds mochten we beneden komen, dat was altijd heel gezellig. Zij was zwanger en op een avond waren we een naam aan het bedenken voor het kind. Toen zei ik, als het een jongen is dan zul je hem toch zeker niet Adolf noemen. Waarop hij zei, nee al is het wel jammer dat ik zo heet. Om dat soort dingen konden we dan toch ook lachen. Bij hen zijn we zes weken gebleven. Zijn zoon werd opgeroepen voor dienst en dook dus onder. Hierdoor was het voor ons en hen niet langer veilig daar te blijven.

Geld uit de schemerlamp

Wat nu. Dokter Daan had alle patiënten die ons gekend hadden naar huis gestuurd. Eén van de patiënten had haar ouderlijk huis

in Friesland, in Drachten. Haar broer, Fedde, woonde met zijn vrouw twee huizen verder. Zijn zus zei: 'Jij kunt die mensen toch best in huis nemen? Jullie hebt geen kinderen en boven staat een hele kamer leeg.' Hij was alleraardigst maar voelde er in eerste instantie weinig voor. Zijn vrouw heeft het doorgezet. Bij hen hebben we onderdak gekregen.

Voordat we de reis konden ondernemen, hadden we valse persoonsbewijzen nodig. Van Oosterbeek uit hebben we dat nog voor elkaar gekregen. Zo'n papier kostte in die tijd *f* 500,- per stuk. Dat was een heel kapitaal. De redenering was als volgt: als mensen geen geld hadden kregen ze het gratis. De mensen met geld moesten dus eigenlijk ook voor anderen betalen. Dat was een heel simpele en logische oplossing.
Maar ons geld was in Eindhoven. Mijn man had het verstopt in de voet van de schemerlamp die geloof ik toen bij mijn vader stond. Hans van Daal is voor ons naar Eindhoven gegaan, heeft de lamp gedemonteerd en het geld naar Oosterbeek gebracht. Daar hebben wij onze persoonsbewijzen mee betaald. Omdat het een vals persoonsbewijs was, moesten wij een naam kiezen en toen heb ik, oh wat ben ik toch een sufferd geweest, de naam Verwey gekozen. De naam van een vrouw die wij kenden; haar kinderen heb ik franse les gegeven. Zij deed veel ondergronds werk. Haar naam koos ik omdat ik die zo goed kende, maar wel ontzettend stom natuurlijk. Dus op die twee persoonsbewijzen van Verwey en een treinkaartje zijn we naar Drachten gegaan.

Abnormale zaken

Met de trein en de tram gingen we op weg naar ons nieuwe adres. In Drachten werden we afgehaald door vader Bruinsma, de vader van het meisje dat ik in Zonlicht-Heide franse les heb gegeven. Uiteraard kenden we hem van gezicht. We mochten hem niet aanspreken maar moesten hem achterna lopen.
Vanaf het begin had het fout kunnen gaan. Ik had een heel chique hoedje uit Parijs op gezet. Maar dat kon mijn zenuwachtigheid niet

verbergen. Vandaar waarschijnlijk dat een keurige heer, een echte gentleman toen hij uitstapte ons veel succes wenste. Je moet dan gewoon doen en weet dat je leven er vanaf hangt. Probeer dat maar eens. Dat moet je kunnen. Alles wat om ons heen gebeurde maakte ons zenuwachtiger.

De conducteur van de tram had de opdracht om alles wat hij abnormaal vond door te geven aan de ondergrondse. Toen pappa Bruinsma, zoals wij hem noemden, iemand af kwam halen, maar zonder een van de passagiers naar huis liep vond de conducteur dat vreemd. Hij hield hem in de gaten en zag dat wij hem op afstand volgden. Ook zag hij dat Bruinsma niet zijn eigen huis binnenging maar doorliep naar het huis van zijn zoon. Daar liep pappa Bruinsma door de tuin en wij ook door de tuin achter hem aan. Zo wist de ondergrondse vanaf het moment dat wij in Drachten kwamen waar we zaten. Steeds zijn wij door hen gewaarschuwd als er iets mis was. Als die man niet goed was geweest, waren wij de eerste dag de beste er al bij geweest. Dit is niet te geloven. Wij waren veilig, hoe het met onze baby was, wisten we niet.

Geen ruzie

Mijn schoonmoeder was ondergedoken in Eindhoven en die schreef toen: 'Nu is ons eerste kleinkind geboren en nu kan ik haar niet eens zien!' Toen dachten wij: 'Je moest eens weten dat wij haar niet eens kunnen zien.' Een kind van een week dat je achter laat, dat is niet te geloven.

Ik vind het een wonder dat mijn man en ik nooit ruzie gehad hebben in al die tijd. Want je zit samen in een kamer van circa vier bij vier meter. Er stond een bed, een tafeltje en twee stoelen. Ook had ik een stoof waar je kolen in kon doen om je voeten te verwarmen. Voor het raam hingen dubbele gordijnen, zodat van buitenaf niets te zien was.
Wel eens wrevel natuurlijk. Maar verder kon het ook niet.

Buurpraatje

Anneke van Moorsel heeft ons een koffer met kleren en vooral linnengoed gebracht. Wij hadden immers zo min mogelijk bij ons. De buurvrouw merkte direct op dat er ander linnengoed aan de waslijn hing. Zij zei tegen onze gastvrouw: 'Wat hebben we nou? Heb jij ineens zulke grote lakens?' Want daar hingen opeens twee kleine en twee grote lakens en vier slopen. De gastvrouw antwoordde: 'Buurvrouw, in deze tijd vraagt men elkaar niet het hemd van het gat.' Kortom je houdt je mond, daar wordt niet over gesproken. Ze wist natuurlijk dat er mensen waren.

Schuilkist

Bij razzia's kwamen ze niet graag het huis in want aan de deurpost hing een vervalste TB-kaart van Feddes zus. Ze deden net alsof één van hun twee TB had. Dat verklaarde bij huiszoeking ook waarom twee kamers door het echtpaar als slaapvertrek gebruikt werden. Een prettige bijkomstigheid was dat de Duitsers in een huis waar TB heerste, liever niet binnen kwamen.
Maar voor het geval dat ze wel binnenkwamen, hadden ze in de gang een schuilplaats gemaakt. De gang was smal en de vloer van hout. Aan twee kanten is de vloer als een doodkist opengezaagd, planken eruit gehaald, zand uitgeschept en een deken erin gelegd. Naast elkaar konden we daar in liggen. Gelukkig hebben we de bezoeken steeds zien aankomen en lagen we op tijd in onze schuilkist. De Duitsers liepen bij een razzia van voor en achter tegelijk naar binnen. En dan liepen ze over ons heen.
Als ze heel erge razzia's verwachtten dan was onze gastvrouw bang. Dan moesten we naar zijn zuster en dat vonden wij heel naar want dan hadden we geen schuilplaats, dachten wij. Maar na de oorlog vertelde haar vader: 'Ik wilde jullie niet bang maken maar ik had net zo'n schuilplaats gemaakt als Fedde.' Als we dat geweten hadden, waren we heel wat rustiger geweest.

Snuffelende hond

Zo vaak hebben we er niet ingezeten maar vaak genoeg naar ons gevoel. Eén keer een hele dag en een aantal keren een paar uur.
Heel griezelig was die keer dat ze met honden huiszoeking kwamen houden. Eén van die honden begon te snuffelen aan de planken waar wij onder lagen, en aan ons luchtgaatje. Hij rook natuurlijk iets, en dan geen kik mogen geven. Het gevoel van angst dat je dan hebt, dat is niet over te brengen. Dat waren hele benauwde ogenblikken.
Als we eruit kwamen, zei onze gastvrouw altijd: 'Ik heb eten klaar.' En altijd zeiden wij het zelfde: 'Nee dank je, eerst naar de wc en dan gaan we ons wassen van kop tot teen.' Dat was wel noodzaak. Dan kwamen we een beetje tot ons zelf. Daarna wilden we pas wat eten.

Niets nodig

Ook heb ik een keer iets gedaan dat ik onze gastvrouw en gastheer nooit heb durven vertellen, namelijk het volgende:
We mochten beneden naar de wc, dat was een plee eigenlijk. Als je naar beneden ging liep je langs een raampje. Op een dag toen zij niet thuis waren, kwam er net iemand voorbij op het moment dat ik naar beneden liep. Hij had mij gezien. Even later werd er geklingeld. Toen wist ik niet wat ik moest doen. Ik heb gewoon de deur open gedaan en gezegd dat we niets nodig hadden. Maar de angst die we gehad hebben allebei. We vroegen ons af: 'Kan die man verraden dat er iemand in huis zit? Had ik niet open moeten doen? Maar hij zag mij lopen, dat is nog gevaarlijker.' Zo bleven we met onze gedachten en veronderstellingen in een cirkeltje ronddraaien. Ik heb het nooit durven zeggen tegen onze gastlui.

Contact met de buitenwereld

Wij hadden een radio in een kast op onze kamer. Dat apparaat was voor ons heilig. Op een ogenblik werd in Drachten de elektriciteit

afgesloten. Dat zou het einde van onze toch al schaarse nieuwsbron betekenen. Onze gastvrouw zei: 'Je kunt mij niet afsluiten.' 'Waarom niet?' vroeg de man van het elektriciteitsbedrijf. Gastvrouw Bruinsma antwoordde: 'Als ik mijn stofzuiger niet kan gebruiken dan ben ik doodongelukkig, ik moet mijn stofzuiger kunnen gebruiken.' Toen zei hij: 'Ik sluit je niet af, ik kom over een paar dagen terug, dan mag je niet bij mij komen, dan pruts ik hier wat aan. En je kent me niet.' Zo hadden wij na een paar dagen weer elektriciteit. Na de oorlog lopen wij op straat met onze gastvrouw, en daar gilt opeens iemand van de andere kant: 'Nou begriep ik het!' De radio was ons veel waard.

Extra suiker

Mevrouw Bruinsma was dienstmeisje geweest bij Folkersma. Folkersma drukte onder andere de wikkels voor boter en suiker. Toen Folkersma op de lijst stond om opgeroepen te worden om te gaan werken voor de Duitsers, klopte hij bij Fedde Bruinsma en zijn vrouw aan om hulp. Toen zij zeiden 'Nee, dat kan niet', viel hij tegen hen uit en zei: 'Als iemand mij tegen valt dan zijn jullie het. Dat had ik nooit verwacht, dat ik hier niet kon onderduiken.' Zij hield voet bij stuk en zei nogmaals: 'Het kan echt niet, ik heb al onderduikers.' Hij geloofde haar niet en zei: 'Zeker vanaf gisteren.' 'Nee', antwoordde ze, 'die heb ik al bijna een jaar.'
Waarop hij zei: 'God het spijt me dat ik het weet.'
Thuisgekomen gedroeg hij zich anders dan anders waarop zijn vrouw vroeg: 'Wat heb je?' Uiteindelijk zei hij zo en zo is het geval. 'We gaan erheen', zei zijn vrouw 'misschien kunnen we wat voor hen doen.'
Het is voor ons heerlijk geweest. Vanaf die tijd bracht hij extra suiker, boter en pepermuntjes.

Ook kwam hij aan ons vragen of hij iets voor ons kon doen. Waarop wij zeiden: 'Die boeken hier in de bibliotheek hebben we allemaal gelezen. We zouden zo graag wat goeie andere boeken lezen.' Hij is toen naar de leraar Engels gegaan, en die heeft

regelmatig boeken gebracht. Die boeken zijn voor ons geweldig geweest. Als je daar zo de hele tijd zit is dat natuurlijk ontzettend veel waard.
Deze leraar, Koos van Eden heette hij, moest eens een engelse piloot naar de eilanden brengen. Onderweg in de trein probeerde iemand met deze man een praatje aan te knopen. Gevat reageerde van Eden: 'Je kan niet met hem spreken. Het is heel zielig, hij is doof-stom, laat hem maar.'
Wij hadden natuurlijk weinig om handen. Wij brachten onze tijd door met wat schillen van aardappels en lezen. Op een gegeven moment vroeg zij of ik kon haken, ik zei nee, dat kan ik helemaal niet maar ik wil het wel proberen. En ik kon zo goed haken, ik heb gordijnen voor het huis gehaakt, En toen de gordijnen voor het huis van haar moeder, en zo maar door.

Pepermuntjes als 'betaalmiddel'

Die pepermuntjes waren heel bijzonder. Eén pepermuntje de eerste keer, en dan een half pepermuntje en dan een kwart pepermuntje. We kregen natuurlijk ook wel eens iets te eten wat je absoluut tegenstond. Mijn man moest bijvoorbeeld absoluut geen vis die niet gaar genoeg was. Dat losten we op met de pepermuntjes. Dan moest ik die vis opeten maar dan kreeg hij een half of een kwart pepermuntje. Maar als we pap kregen en er zaten enorme klonten in, mocht mijn man dat opeten en dan kreeg ik het pepermuntje.

Niet in verwachting raken hoor

Mijn vader heeft de hele oorlog via mijn schoonzusje de familie Bruinsma, geld kunnen laten brengen. Mijn schoonzusje was protestants en kon zich daardoor makkelijker bewegen. Het is niet prettig als je ergens in huis bent en je kunt nergens voor betalen. Je hebt toch al zo het gevoel afhankelijk te zijn van andermans liefdadigheid. Natuurlijk, er was wel een ondergrondse beweging

maar als je hen daar niet om hoefde te vragen dan deed je dat niet.

Het zijn voor onze gastvrouw en gastheer toch ook heel zorgelijke jaren geweest. Ze drukte me dan ook steeds op het hart: je zorgt dat je niet in verwachting raakt hoor. Dat wilden we zelf ook absoluut niet. Eén kind hebben en tegelijkertijd niet hebben was voor ons genoeg.
Bruinsma is gewoon geweldig geweest. Op een gegeven ogenblik, hij was een heel groot man enzo, riep hij : 'Ik ben de jood hier in huis, ik heb het altijd gedaan'.

Eindelijk weer buiten

Eindelijk kwam daar de zo lang voorspelde en verwachte bevrijding.
De eerste keer dat wij de deur uit kwamen in bevrijd Drachten was ik nog heel angstig. We hadden dan ook - mijn man had de dagen geteld - negenhonderddrieënvijftig dagen ondergedoken gezeten.
Buitengekomen sprak een vrouw ons aan. Ook zij had ondergedoken gezeten maar ging er prat op dat ze toch op straat was geweest. Mijn man reageerde: 'Dan mag u blij zijn dat u het er heelhuids vanaf hebt gebracht.
Zoiets mocht je ook ten opzichte van je gastvrouw en gastheer niet doen. De risico's waren te groot. Wij zijn nooit buiten gekomen. Ja, op het binnenplaatsje achter een schutting eventjes een luchtje halen en dan weer vlug naar binnen.

De grootste egoïst van Drachten

Lang niet iedereen was te vertrouwen. Binnen een familie vertrouwde men elkaar vaak niet, of was het beter elkaar niet met meer kennis op te schepen dan nodig was. Zo woonde in de straat waar wij ondergedoken zaten een man die door iedereen gewantrouwd werd. Hij werd de grootste egoïst van Drachten genoemd.

Hij bemoeide zich met niemand en voelde zich boven iedereen verheven. Achteraf, na de bevrijding, bleek dat vanaf dat huis de glorie begon. Die man had een heel arsenaal wapens in huis. Vanaf dat huis begonnen de strijdmachten. Het is toch heel wat, om de hele oorlog door met de nek aangekeken te worden, terwijl je zulk werk doet.

Als God in Nederland

Onze gastvrouw en gastheer zijn fantastische mensen geweest. Bij ons vertrek zei zij: 'Ik neem je één ding kwalijk, je had mij nog les kunnen geven in Engels en Frans.' Het is jammer dat zij daar niet eerder om gevraagd heeft en ik er niet aan gedacht heb. Het zou een leuke bezigheid geweest zijn voor ons. Tijd hadden we genoeg. Het was een heel hartelijk afscheid. We hadden veel van elkaar geleerd over de manier van leven, levenslust en levenshouding. Het was een bijzonder aardig echtpaar.

Vanuit Drachten zijn we met een canadese officier meegereden. We kwamen met hem bij de Plasmolen waar hij uitstapte. Hij bestelde een uitgebreide maaltijd met van alles er op en er aan. De man van het restaurant antwoordde: 'Dat heb ik niet.' Waarop de Canadees zijn revolver op tafel legde en zei dat hij dat echt wilde. Ook zij hielden blijkbaar af en toe van een beetje machtsvertoon en voelden zich hier god in Nederland. Tot mijn stomme verbazing kwam het meeste nog op tafel ook.

Onzekerheid na de oorlog

In het zuiden komen viel heel erg tegen. De thuiskomst was moeilijk. In de eerste plaats was je al die tijd met zijn tweeën geweest. Ons huis was al in het begin van de oorlog gevorderd. We waren naar het huis van mijn vader gegaan. Na de bevrijding werd je in een keer geconfronteerd met een heleboel ellende en onzekerheden over familieleden. Ik heb het idee dat wij ook niet helemaal nor-

maal reageerden. We hadden per slot van rekening drie jaar ondergedoken gezeten.

Wennen aan elkaar

Mijn man wilde direct onze dochter ophalen. We wisten van een contactpersoon dat onze dochter in Tiel verbleef. Ik wilde liever eerst iets meer tot mij zelf komen.
Ook de dokter raadde dat aan. Je mag een kind dat jou niet kent, al ben je wel de ouders, niet zomaar uit haar gewone doen halen. Eigenlijk kreeg je in die tijd alles tegelijk. Weer beleefde je wat er allemaal voorgevallen was.
Een kind van een week gewoon aan zijn lot overlaten en dan na tweeëneenhalf jaar weer zien, dat was zo'n onnatuurlijke situatie. Zowel voor ons als voor het kind. Joyce zat in het begin in een volkomen vreemde omgeving met vreemde mensen.
Voor haar is het heel moeilijk geweest. Ze was in mijn ogen zo ontzettend verwend. Na een heel aantal maanden zei ze echter: 'Je bent wel streng maar je bent toch lief.' Het wennen aan elkaar heeft echt heel lang geduurd. Je neemt afscheid van een baby en begroet een peuter. Voor ons allemaal een hele moeilijke periode. Het contact met haar pleeggezin is altijd heel innig gebleven.

Ik was na de oorlog zo ontzettend kwaad op dat mens dat ons aangebracht heeft, dat ik tegen mijn man zei: 'Ik ga haar aanbrengen.' Mijn man zei: 'Laat het alsjeblieft rusten. Het is voor ons helemaal in orde gekomen.' Ik gunde dat mens wel gevangenisstraf, maar hij haalde mij over het te laten rusten.
En zo pakten we na de oorlog, geestelijk nog niet hersteld, direct weer de draad van het leven van alledag op. We hadden helemaal geen geld. Ons eerste meisje na de oorlog zei: 'Mevrouw u hebt niks en u koopt niks'.

De meeste mensen die je geholpen hebben zijn geweldig. Het overleven hing van hele kleinigheden af.

► *25 September 1944 in de Molenstraat. Foto Prinses.*

"Zeg piloot....." --- H. Heeren

Melodie: ?

Elken avond kan 'k je horen
in je ronkend vliegmachine,
'k hoor de maatgang der motoren,
maar ik kan je zelden zien.

'k Moet dan altijd even denken
aan je somber ambt, piloot,
en j'een klein gebedje schenken,
arme dienaar van de dood!

Och jij kunt een hoogstaand mens zijn
en een Christen, zoals wij;

't kan ook wel jouw liefste wens zijn:
was die oorlog maar voorbij!

Mogelijk zijn jouw gedachten
bij je vrouw en bij je kroost,
die met spanning op je wachten
zonder zekerheid en troost.

Wellicht haat ook jij je werken
als de naamloze vennoot
van dien sterksten aller sterken,
van dien niets ontziende dood.

'k Zou zo graag eens willen weten,
wat er omgaat in je hart,
als je achter het stuur gezeten,
van de sterrit 's avonds start.

Vrees je nimmer te verdwalen
met je vogel in de mist?
Of verminkt te moeten dalen
met een kogel in je kist?

'k Moet je diep beklagen, vlieger,
om je vak en om je vracht,
want je baas is een bedrieger,
is een "dief, die komt bij nacht".

'k Wil van verre aan je denken,
dapp're dienaar van de Dood,
en j'een klein gebedje schenken
arme, naamloze piloot.

Maar ook voor de onbekenden
geef ik je mijn bede mee,
die jij dompelt in ellende
in dat land daar over zee.

DISTRIBUTIEKANTOOR HELMOND-OOST IN SEPTEMBER 1944

Zoals alle bewoners van de Mierloseweg en omgeving moet half september 1944 ook het distributiekantoor met circa tachtig medewerkers haar pand verlaten. Vooruitlopend op de naderende bevrijding en de daarmee verwachte splitsing van de stad door het opblazen van de bruggen, wordt besloten het distributiekantoor evenals de politie- en luchtbeschermingspost op te delen. Aan beide zijden van het kanaal kwam een vestiging. Hierdoor kon het dagelijks leven zoveel mogelijk doorgang blijven vinden.

Leider van het kantoor in het oostelijk stadsdeel werd Henricus Johannes Backus.
Vanaf 31 juli 1940 was hij werkzaam op het distributiekantoor als kantoorbediende. 26 September 1944 wordt hij officieel benoemd tot plaatsvervangend directeur en leider van het kantoor. Officieus doet hij die werkzaamheden al vanaf 15 september, de dag waarop het distributiekantoor gesplitst werd. Gedurende de periode 15 september tot 3 oktober 1944 hield Henricus J. Backus een dagboekje bij om nauwgezet verslag uit te kunnen brengen aan de heer Maas. Dit schrift dat in 1950 geschonken werd aan het gemeentemuseum bevindt zich nu in de documentatiecollectie van de gemeentelijke archiefdienst.

▸ *H.J. Backus in 1943. Foto Hegeman*

Opmerkelijk is dat het werk van het distributiekantoor in de dagen rond de bevrijding amper stil heeft gelegen.
Per 1 juni 1948 wordt Backus eervol ontslag verleend. zijn directe chef, Jos Maas, is heel lovend over hem en beschrijft hem als een

toegewijd, betrouwbaar, ijverig medewerker die goed met het personeel kon omgaan.
Hieronder een afschrift van het dagboekje in wat gemoderniseerd Nederlands.

Distributiekantoor Helmond-oost tijdens de dislocatietijd in september 1944.

15 september
Op last van de Duitsers moet heden het distributiekantoor worden ontruimd. In verband hiermee besluit de heer [Jos.] Maas het bureau te splitsen, te weten Helmond-west en Helmond-oost.
Helmond-West wordt ondergebracht in het Arbeidsbureau aan de Wilhelminalaan. Helmond-Oost in de fröbelschool aan de Eekhoornstraat.
Leider distributiekantoor Helmond-West: de heer Maas.
Leider distributiekantoor Helmond-Oost: de heer Backus.

16 september
De verhuizing zeer moeilijk. Beschikken slechts over enkele handwagens.
We moeten met handwagen omrijden, dat wil zeggen Steenweg - Emmastraat - Julianastraat - Kanaaldijk - brug Edah. Herhaalde malen moeten we bij de brug onze volgeladen handwagen voor de helft leeghalen. De moffen hebben meer schrik voor de zwaar geladen brug dan wij.

17 september
Dankzij het taaie doorzettingsvermogen van onze ambtenaren slagen we er toch in, ons kantoor in de Eekhoornstraat behoorlijk in te richten.

18 september
Vandaag het kantoor aan de Eekhoornstraat geopend. 's Middags voor de eerste maal publiek geholpen, te weten rantsoenbonnen voor zieken, moeders en verlichting [kaarsen].

19 september
Personeel goed opgekomen. Afdelingen Handel, Rantsoenbonnen en Bonkaarten werken met volledige bezetting.
Kan niet meer telefoneren.
In verband met de kritieke toestand besloten, het waarde-materiaal niet meer op te bergen in de kluis van de gemeentesecretarie, doch in de kelder van de eerwaarde zusters van de Sint Josephsgaarde.
De heer J. de Vries, chef afdeling Handel, zal de sleutel van de noodkluis onder zijn berusting houden.
Moeder-overste en zusters verlenen in alles hun volle medewerking.
In overleg met de heer Bos van de NV Edah circulaire betreffende Hongaars meel uit laten gaan aan detaillisten en grossiers.

20 september
Personeel goed opgekomen. Administratie ingericht. Met W. van de Nieuwenhof, administrateur, afgesproken dat hij ook de boekhouding van de kassier zal bijhouden. Als 'kluisvoorraad' wordt de beginvoorraad van de loketten dd 18 september '44 aangehouden.
Kantoor voortaan voor publiek geopend van 9 tot 12 en 2 tot 3 uur.

► *Jos Maas, hoofd van het distributiekringkantoor. Foto Hegeman*

Bezoek van de heren J. Maas, leider en L. Plaghki, adjunct- inspecteur C.D.K. Besproken werd: 1) tekort aan coupures. De heer Maas zal de nodige coupures laten drukken. 2) Nachtwaker voor het Dienstkringkantoor aan de Eekhoornstraat. De heer Maas verzoekt mij hiervoor iemand aan te nemen.
Het loon voor gehuwd bewaker wordt bepaald op *f* 28,75 per week, ongehuwd: *f* 23,50 per week.
De heer Maas betuigd zijn tevredenheid over de werkzaamheden van de ambtenaren.

21 september
Personeel goed opgekomen. Van J. Maas instructie [per brief] ontvangen betreffende uitreiking noodkaarten.
Zuster Wit Gele Kruis deelt mij mede dat Stokkerman buiten medeweten der zusters toeslagkaarten had afgehaald en deze ten eigen bate had aangewend.
Na onderzoek is mij gebleken dat bewering juist was.
Heb hiervan schriftelijk aangifte gedaan bij korpschef De Groot.

22 september
Op weg naar kantoor wordt ik door Duits officier gesommeerd naar huis te gaan, onder bedreiging dat ik anders 'verhaftet' zal worden. Ben er desniettemin in geslaagd de heer De Vries te waarschuwen, die ervoor zal zorgen, dat de afdeling Handel blijft functioneren.

23 september
Ik mag niet op straat komen.

24 september
Vanwege de beschieting thuis in de kelder gezeten.

25 september
We zijn bevrijd!!
Meneer Maas en het gehele personeel in goede welstand aangetroffen. Vandaag wordt het gehele distributiekantoor ondergebracht in de fröbelschool aan de Eekhoornstraat.
Besloten wordt, de noodkaarten 1e serie uit te reiken op dinsdag en woensdag aanstaande, respectievelijk 26 en 27 september 1944.
De uitreiking vindt plaats in:
1) Zaal van Dijk, Heistraat
2) Sobriëtasgebouw
3) St. Joseph Gezellenhuis, Molenstraat
4) de school aan de Wilhelminalaan.
De uitreiking had een vlot verloop.

► *Fotograaf Hegeman maakte de foto's voor deze collage; J. Plaghki de tekening van het kasteel.*

26 september
De Tommy's helpen ons met verhuizen. De inrichting van het kantoor vergt veel moeite.
Vanaf 1 oktober a.s. moeten de volgende afdelingen volledig kunnen draaien: rantsoenbonnen, handel, textiel, schoenen, bonkaarten, stamkaarten, administratie en algemene zaken. De ruimte in de fröbelschool is niet voldoende. We kunnen ons echter behelpen.

27 september
Na-uitreiking van noodkaarten vanaf heden tot woensdag 3 oktober aanstaande in het St. Josephs Gezellenhuis. Er doen zich in verband met de vele evacués talrijke moeilijkheden voor. Onderdui-

kers moeten zich allereerst vervoegen bij de heer P. de Kimpe van het Arbeidsbureau, die een schriftelijke verklaring zal afgeven, waarop een noodkaart zal worden uitgereikt.

28 september
De verhuizing nadert haar voltooiing. Het kantoor aan de Kromme Steenweg is zowat helemaal leeggehaald. De militaire politie is er thans in ondergebracht.

29 september
Vandaag wordt voor de eerste maal de noodkaart in gebruik genomen. De bonnen worden morgen gepubliceerd.

30 september
De heren Bevers, Willems, van Bokhoven, Claassen, v.d. Boom en van Bussel worden belast met de bewaking van het kantoor.

1 oktober
Daar er 's avonds geen elektrische verlichting is, wordt besloten, om ten behoeve van kinderen, geboren na 30 september 1943 één rantsoen kaarsen te verstrekken.
Het distributiekantoor draait wederom op volle toeren.

2 oktober
De distributiebescheiden van patiënten die in het ziekenhuis worden opgenomen, moeten wederom op de voorgeschreven wijze worden ingenomen.

3 oktober
Meneer Maas neemt de leiding van mij over.

getekend: Backus,
leider D.K. Oost.

Melodie: ?

In naam van de Führer trek over de zee,
de Engelsen wachten je op.
Je hebt niet veel tijd, want je bent er nog niet,
straks krijgen jullie slaag en veel klop.
De Engelsen hebben voor de moffen geen angst,
je hebt 't verdiend, dus je krijgt er van langs,
't Is je van harte gegund,
't is je van harte gegund!

Straks drinken we bier in 'n kroeg in Berlijn,
de Engelsen gaan met ons mee,
de Fransen en Belgen zijn ook van partij,
de Hollanders komen per slee.
Dan krijgen we ieder 'n stuk Duitse grond,
waar eens die schurftzooi van Hitler stond.
't Is je van harte gegund,
't is je van harte gegund!

► *Jeugdfestiviteit bij de Uiverlaan, 1945. Foto Prinses.*

Melodie: Die kleine man van Louis Davids.

Dat is die kleine man,
die hele kleine man,
die telegrammen antwoordt
met z'n moffenpakkie an.
Ligt na aan 't hart
van Zes-en-'n-kwart (Seyss Inquart)
Pak 't Judaloon maar an,
je weet 't wel wie ik bedoel:
Die hele kleine man.

Melodie: Waar de blanke top der Duinen.

Waar de blanke top der duinen
afgezet met prikkeldraad,
waar op elke vierkante meter
zo'n vervloekte rotmof staat.
Juich ik aan het afgezette strand:
Jij komt nooit aan d'overkant,
jij komt nooit in Engeland.

Melodie: Op de grote stille heide.

Op de grote stille Noordzee
dwaalt de Führer eenzaam rond
wijl zijn uitgehongerd leger,
trouw bewaakt wordt in het rond.
En al dwalend ginds en her
denkt de Führer: "Och, hoe ver,
hoe ver is toch Londen,
hoe ver is toch Londen,
hoe ver is toch Londen, is Londen".

DAT WAS HET DAGELIJKS LEVEN IN DE KAMPEN

Door Jeroen van der Heijden

Het boek 'Onder bescherming van de engel Gabriël' was voor Antoon Verberne uit Valkenswaard aanleiding contact op te nemen met de redactie. Op bladzijde 68 wordt van Cor Moedt verhaald. Cor en Antoon waren vrienden, werden beiden opgepakt wegens sabotage-activiteiten en zaten samen gevangen tot Cor op 23 januari 1943 werd doodgeschoten in concentratiekamp Neuengamme. Het telefoontje van de heer Verberne resulteerde in een interview, waarvan hieronder het verslag volgt.

Antoon Verberne is 24 juni 1924 geboren als zoon van Johannes Francis Verberne en Antonia van Kuijen. Antoon werd uiteindelijk de middelste van de vijftien kinderen van het gezin. Hij heeft zeven broers en zeven zusters. Het gezin Verberne woonde op het Van Hoeckplein op nummer 11.
Na de lagere school volgde Antoon de opleiding aan de ambachtsschool. Later gevolgd door de handelsschool.

Cor Moedt

Ik was bevriend met Cor Moedt en nog een aantal jongens uit de buurt. Onder andere Tonnie Ermens en Jan Slaats. Ik meen dat Cor toen op het gasfabriek werkte bij de administratie. Cor Moedt had HBS gehad. Hij had een vreselijke hekel aan de Duitsers. Dat was vanaf mei 1940, toen ze zijn vader, die politieman was, in de schouder geschoten hadden.[1] Cor had het daar heel dikwijls over.
Cor en ik hebben geprobeerd samen naar Engeland te gaan. We waren al in Antwerpen. Onder de tunnel daar werd gezegd dat we niet buiten mochten komen en dat we daar en daar naar toe moesten gaan. We kwamen op het politiebureau terecht. De gendarmen hebben ons weer over de grens gezet.

► *Antoon Verberne in 1947.*

Op stap

Vanaf 11 mei 1940 gingen wij vaak 's avonds op stap om de Duitsers schade toe te brengen. Soms ging Pietje Otgens ook mee. We voerden allerlei kleine prikacties uit.
Zo hebben we wagens in brand gestoken door een lucifer in de tank te gooien. We hebben kabels doorgesneden. We hebben bijvoorbeeld in de Molenstraat de hele telefoonlijn opgerold. We hebben het NSB-huis in de Kerkstraat 'overvallen': met stenen de ramen ingegooid. We haalden pistolen weg als we konden en verborgen die dan.
Zulke acties hadden tot gevolg dat de mensen als straf om zeven uur of acht uur binnen moesten zijn. Maar wij gingen gewoon door. Wij waren heel bekend bij de NSB-ers omdat wij openlijk met hen vochten.

In hoofdzaak gingen Cor en ik samen op stap en deden wij alles waarvan we dachten dat we de Duitsers er schade mee toe konden brengen.
We kwamen eens op het Beugelsplein. Voor het café daar stond een Duitse wagen. De Duitsers waren binnen. Cor zei tegen mij: 'Houd jij de deur dicht, dan ga ik in die wagen kijken.' Cor haalde een grote kist uit de wagen. Die kist sleepte hij naar het straatje naast dokter Bloemen. Toen kon ik de deur loslaten. Wij kijken wat allemaal in de kist zat. Er bleken onder andere uniformen in te liggen. Daar haalden we de emblemen van af als souvenir.
Voor de Kofa in de Veestraat stond ook eens een Duitse auto met allemaal pakjes daarin. Cor pakte die allemaal rustig, maar mij klopte het hart in de keel. Bij Cor was het net of hij geen angst kende.

Eén keer ben ik kwaad op hem geweest. Toen stonden op de Markt een stuk of tien wagens met benzinetanks. Cor zei: 'Nou moet jij bij [bioscoop] Centraal gaan staan met een lampje en als er onraad is dan moet je knippen.' Het duurde en het duurde. Ik stond daar maar. Er was geen onraad. Toen ik uiteindelijk ging

kijken waar Cor bleef zat hij in de achterste wagen een broodje op te eten. Hij had overal de kranen van de tanks een beetje opengedraaid, zodat ze lekten.

Bij de cacaofabriek hebben ze mij bijna gehad. Op een dag hadden we daar met een stel de kanonnen onschadelijk gemaakt door de sluitstukken eruit te halen. Cor wist precies wat er moest gebeuren. Hij was ook ouder. Die sluitstukken hadden we niet in het kanaal gegooid, maar in de Aa. Toen ik een dag later door het Groenewoud kwam aangelopen, kwamen daar Duitsers en politiemannen aan met aan een hond aan een lange lijn. Mijn hart stond stil: die hond vloog recht op mij af. Ik voel het nog gebeuren. De hond sprong tegen mij op, maar werd gelukkig teruggehaald.

Tot 1942 zijn wij met van alles doorgegaan totdat wij op 2 juli van dat jaar alle twee op dezelfde dag gearresteerd zijn. Cor was de grote drijfveer. Ik ging met kloppend hart mee.

2 juli 1942 opgepakt

We zijn allebei gearresteerd door de Hollandse marechaussee met twee SD-mannen, maar die hielden zich op de achtergrond. De marechaussee moest al het werk doen. Ik werkte bij een expeditiebedrijf toen ik opgepakt werd en was net op het stations-emplacement. Daar kwamen ze aan. Ik schrok me een ongeluk natuurlijk en dacht meteen: 'Wat zouden ze weten?'. Cor is afzonderlijk gearresteerd. Ze brachten ons naar de marechaussee-kazerne in de Molenstraat.

's Avonds werden we onder begeleiding van de marechaussee met de trein naar de Wolvenhoek in 's-Hertogenbosch gebracht. Daar was het huis van bewaring en zat de Sicherheitsdienst. Cor en ik werden afzonderlijk verhoord.
Ik had het idee dat ze alles wat in Helmond gebeurd was gewoon op ons conto schreven.

Haaren

Na enkele dagen werden we overgebracht naar de gevangenis in Haaren. Dat was een oud seminarie van het bisdom. Het was ingericht voor gijzelaars en politieke gevangenen. Enkele maanden hebben we daar afzonderlijk gezeten. We mochten nauwelijks luchten en geen contact hebben met andere mensen en andere gevangenen hebben. Daar zijn Cor en ik geweest tot oktober 1942.

Gezelschap

In Haaren had ik al verschillende keren aan de wachtmeester op de gang gevraagd of ik iemand bij me mocht krijgen in de cel. De hele dag alleen en niet eruit mogen was heel erg.
Na een paar dagen ging onverwachts mijn cel open en trapte hij een man bij mij binnen. Letterlijk trappen. De cipier zei zoiets van 'Leider, maar een ander heb ik niet'. Zo kwam het er uit. Mijn gezelschap was een 42-jarige jood uit Den Bosch, Isaac Lievendag.[2]
Zijn familie wist niet waar hij zat. Lievendag was helderziende. Hij zei steeds: 'Jij krijgt bezoek.' Ik zei 'Hoe kom je daarbij?' 'Nou', zegt-ie, 'vandaag of morgen gaat de cel open en dan komen ze jou halen. Dan brengen ze jou naar jullie moeder toe; die zit daar ergens. En dan moet jij jullie moeder om de hals vallen en dan zeggen 'Boterweg 24 Den Bosch'. Dan weten ze bij ons genoeg. Ik ken jou nou. Je moeder heeft verstand genoeg. Die regelt dat wel.' Ik zeg 'Maar ik krijg geen bezoek. Hoe kom je daarbij?' Iedere dag zei hij dat tegen mij. 'Denk eraan als het gebeurt: Boterweg 24 Den Bosch.' Dat was zijn adres.
Op zeker moment wordt de deur opengemaakt, dat was een wonder in de gevangenis en moest ik mitkommen. Verder werd niets gezegd; er werd nooit niks gezegd. Ik sta met een SS-er te wachten en daar komt ons moeder binnen. Ik val haar om de nek en zeg 'Boterweg 24 Den Bosch'. Ze is naar die mensen toegegaan. Ze had meteen begrepen wat er aan de hand was. Verder kon je

nergens over praten natuurlijk. Toen wist de familie Lievendag dat Isaac in Haaren zat.
Mijn moeder was na mijn arrestatie naar Seyss-Inquart gegaan. Daar wist ik natuurlijk niks van. Ze mocht mij bij hoge uitzondering in de gevangenis bezoeken.

Isaac Lievendag had een foto bij zich van zijn zoontje Max. Vaak zat hij met die foto op zijn knie en dan zong hij: 'En dan klopt hij met zijn hamertje, op Maxi Lievendag zijn kamertje.' Hij speelde op die manier met zijn zoontje, dat was heel zielig. Ik zou wel eens willen weten of Max[3] nog in leven is.
Maar er zijn zoveel dingen gebeurd. Al wat in zo'n gevangenis voorviel weegt niet op tegen wat er later gebeurd is. Daarom zijn de mensen ook heel veel dingen kwijt van wat ze meemaakten.

Brood

Bij de plaats waar wij gelucht werden waren gijzelaars ondergebracht. Daar lagen op een goede dag twee stukken brood voor het raam. Het raam stond een stukje open. Wij moesten rondjes lopen. Je moest zo'n drie meter van elkaar blijven. In het midden draaide een SS-man met een mitrailleur met ons mee. Ik liep achter Cor. Toen Cor langs het raam kwam, schoot hij vlug uit de rij en lichtte de haak op, net voordat die SS-er met zijn ogen bij hem was. De tweede ronde duwde hij het raam open en de derde ronde pakte hij die twee stukken brood. Ja, hij was heel brutaal. Die vent zag blijkbaar toch dat Cor iets deed, maar hij wist niet wat. Hij liet Cor uit de rij komen en blafte: 'Was hast du gemacht?' Cor zei: 'Brood' en leverde één stuk in. Cor's cel lag een eind verderop in dezelfde gang dan de mijne. Toen ik in mijn cel terugkwam lag daar de helft van het brood. Dat was Cor.

Hygiënisch

Toen we al een hele tijd in Haaren zaten, klopte Cor op zijn celdeur en zei tegen de wachtmeester die op dat moment dienst had, dat hij dacht dat Duitsers heel hygiënisch waren, maar dat wij ons hoofdhaar nog nooit hadden kunnen wassen en dat wij luizen kregen. Die hebben ze toen afgeslagen, Cor! Die hebben ze geslagen!
Een paar dagen later werden we uit de cel gehaald en werd ons hele hoofd kaal geknipt, voor straf. Zo waren Cor en ik in Haaren de enigen die een kale kop hadden.

Amersfoort

Vanuit Haaren zijn Cor en ik alle twee overgebracht naar Amersfoort. Daar hebben ze ons op een zeker moment in een wagen geladen en werden we ergens naar toe gebracht, ver weg. Ik weet niet waar,want je zat altijd in een geblindeerde wagen met bewaking. Daar zijn wij veroordeeld.

Cor was tot de dood veroordeeld met recht op cassatie, maar daarvan hebben we verder niets meer gehoord.
Ik werd veroordeeld tot twaalf jaar tuchthuis. Dat zou vanwege mijn jeugdige leeftijd ingaan als de oorlog afgelopen was. Achteraf is ons gebleken dat wij gerangschikt werden onder de NN-gevangenen. 'Nacht und Nebel'. Eigenlijk was dat de veroordeling. NN-gevangenen verdwenen in feite van de aardbodem. Thuis mochten ze niet weten waar je zat. Wij mochten niet schrijven, geen pakketten ontvangen, niks. NN-Häftlingen waren er niet, zelfs niet officieel dood.

Neuengamme

Op 19 december 1942 zijn we met veertig man overgebracht van Amersfoort naar het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg

in Duitsland. Neuengamme heet het plaatsje waarin dat concentratiekamp gevestigd was. Dat was een heel slecht kamp, vreselijk. Het was heel erg bitter daar, het was praktisch geen leven. Drie maanden later was ik de enige van die veertig die nog leefde. Cor is daar 22 januari 1943 aan zijn eind gekomen.

Cor doodgeschoten

Toen Cor doodgeschoten werd stond ik eigenlijk ineens helemaal alleen. Negentien jaar oud. Ik vond het op dat moment vreselijk, want daar stond ik bij hè. Dáár werd hij doodgeschoten en hier stond ik op het Arbeitskommando te wachten.
De gevangenen die doodgeschoten waren, werden op een wagentje binnengereden. 's Morgens was het altijd heel druk met mensen die doodgeschoten werden. Als je een halve meter uit de rij kwam, dan werd je al neergeschoten. Dat was gewoon. Dan was het net oorlog daar, vooral als het sneeuwde en regende.
Toen kwamen ze dus met zo'n wagentje. Wij stonden bij de poort te wachten op een Arbeidskommando toen de Lagerführer kwam. Wij hadden allemaal zo'n zinken plaatje om, met ons nummer. Ik had 13 2 48. Die Lagerführer greep het plaatje van Cor en las 'Dreizehn zwo siebenundvierzig' Ik zie het hem nog doen. Ik had achtenveertig en hij zevenenveertig. Over de reden waarom Cor doodgeschoten werd praat ik nog niet. Dat kan ik niet.
Ik ben 's avonds nog gaan kijken. Ze hadden zo'n opbergplaats van lijken. Cor was helemaal doorzeefd met mitrailleurkogels.
Toen stond ik er alleen voor.

Leven in Neuengamme

Daar moest je werken, zwaar werken. Weinig eten, geen behoorlijke kleren. Daar wàs het toch koud!
We moesten allerlei soorten werk doen: met lorries zand ophogen, in de bouw werken, van alles. Je had daar een duikbotenfabriek en een instrumentenfabriek waar ze geweren maakten. In Neuengam-

me waren toen tussen de tien- en vijftienduizend gevangenen. Heel veel stierven alleen al van ontbering.

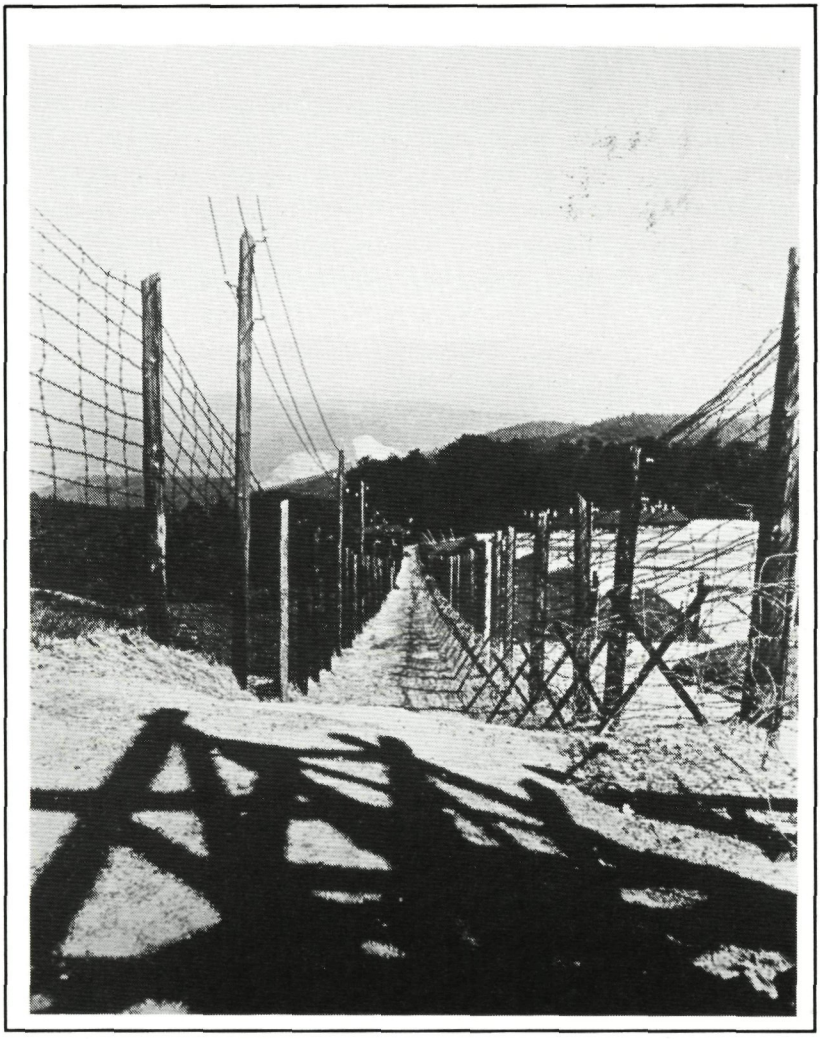

► *De omheining van concentratiekamp Natzweiler.*

Velen bleven in het werk. Daar werd een uitroei-systeem gehanteerd. Bijvoorbeeld op het commando 'die Elbe'. Daar hadden ze honderd man voor nodig. Toen Cor doodgeschoten werd stond ik daar voor aangetreden. Elke morgen kwam de Gestapo met een SS-man langs de rij en wees willekeurig tien mensen aan. De Kapo [=opzichter in een kamp] schreef de nummers op en die tien mochten niet levend terugkomen. Dat was daar het leven.

Overal aan alles werkten gevangenen: op het crematorium, in de wegenbouw. Je werd altijd beziggehouden. Zowel binnen als buiten het kamp. Het was één groot bedrijf. Ik heb enkele maanden in de timmerwerkplaats gewerkt. Dat was gunstig want dan stond je binnen. Dan had je gewoon geluk. Maar omdat ik niet kon timmeren hebben ze me er weer uitgeschopt. Zo ging dat. Het kampleven was niets anders dan vechten voor je behoud in die kou en ellende.

Hamburg

In Hamburg heb ik lang gewerkt. Hamburg is drie dagen gebombardeerd in 1943, op 27, 28 en 30 juli. Die stad was helemaal weg. Toen moest een commando van negenhonderd man gevangenen daar naartoe om de kelders vrij te maken en te kijken hoeveel lijken er in lagen. De mensen waren veelal gestikt en verdronken.
In groepen van vijftien gevangenen, drie SS-mannen en een hond gingen we elke morgen de stad in. Wij moesten vóór op het puin schrijven hoeveel doden in het huis zaten. Naderhand moesten wij de lichamen eruit halen. Via een menselijke ketting werden de lijken doorgeven en op een wagen gegooid. Dat heb ik enkele maanden gedaan.

Hilfe

Bij het opruimen van Hamburg mishandelden ze je niet. De SS-ers waren zelf ook onder de indruk. Het was ook heel vreselijk. Wij beleefden het niet zo; wij moesten dat werk doen en hadden al geleerd niet te denken.
Wij mochten in Hamburg alles opeten wat we vonden. Je mocht niets meenemen, wel opeten wat je vond. In het begin was dat veel. Er waren huizen die uit elkaar gesprongen waren maar waar alles nog was.
In een melkfabriek in Duitsland maakten ze kaas. Werkte je daar in de buurt dan kon je kaas eten. En blikjes van die gecondenseerde melk. Ik was er heel slecht aan toe toen ik daar naar toe moest. Weinig in gewicht. Maar in Hamburg ben ik echt weer bekomen, omdat ik daar een maand of drie als een beste heb kunnen eten. Dat scheelde een stuk.
Het was er wel gevaarlijk. Er lagen heel veel onontplofte bommen. Er was geen meter of er lagen spullen die uit die vliegtuigen gegooid waren. Geweldige hoeveelheden. De engelsen hadden wel van te voren met pamfletten gewaarschuwd. Maar de Duitsers mochten niet gaan; ze mochten er niet uit. Ik weet ook niet hoeveel doden er gevallen zijn.
De Kommandoführer die met drie SS-mannen met ons meeging kreeg een papier waarop stond waar wij de lijken moesten gaan bergen. En daar gingen wij dan naar toe. Op een keer stonden wij, zeg hier, te werken en een meter of vier van ons vandaan was een kelder ingestort en daaruit hoorden wij 'Hilfe' roepen. De hele dag.
Daar ging hij niet naar toe, want wij moesten hier lijken bergen. Ik heb daar nog heel lang last van gehad. Heel langzaam stierf het geluid weg tot die mensen ook dood waren. Dat was de Duitse mentaliteit: je gaat daar naar toe en daar ga je werken. Ik heb het ooit tegen een Kommandoführer gezegd, want ik dacht: 'Hij hoort het niet'. Maar ik kreeg een 'Halt die Schnaut!'. Je had niks in te brengen.
Zo leefde je door.

Emmers genoeg

Toen de lijken geborgen waren moesten we de ingestorte kelders leeg gaan scheppen. De overblijfselen van de mensen, dus botten en al wat je vond, moest je apart in teilen en emmers doen. Die lagen daar genoeg na het bombardement. Daarna kwamen SS-artsen die probeerden uit te maken hoeveel mannen, kinderen en vrouwen dat waren geweest. Maar ze weten niet precies hoeveel.
Toen dat allemaal achter de rug was dacht ik: 'Nou zijn we klaar'. Ik dacht dat ze al die lijken wel begraven zouden hebben, maar dat was niet zo. Ze hadden ze gewoon op het kerkhof opgeslagen.
Wij moesten massagraven graven. Vier hele grote gaten in de vorm van een kruis. En daar hebben we toen de lijken in moeten gooien. Die lagen ondertussen al een hele tijd, een half jaar of zoiets. Dat was vreselijk werk. Daar heb ik na de oorlog ook het meeste last van gehad. Je deed het want je moest bezig zijn. En anders werd je gestraft. Dat was ons leven.

Toen ik nog in Den Bosch gevangen zat kwam op een keer een geestelijke naar mij toe. Hij pakte mij vast en zei: 'Jongen, je moet hieraan denken: nou krijg je een leven dat je moet leren te leven zonder te denken.' Ik snapte er niks van hè. Maar ik ben er heel langzaam achter gekomen wat die man bedoelde.

In een kamp werkte je alleen op die momenten dat het moest. Je was in zo slechte staat, dat je het niet aankon als je werkte. Je moest dus altijd in het rond kijken of er iemand in de buurt stond die kwaad kon. Als zo iemand stond te kijken dan werkte ik heel hard, maar zo gauw als hij weg was ...
Ik heb hele dagen niets staan te doen. Gewoon met je schop staan te wachten tot het avond was. Dat was nou leren te leven zonder te denken.
Of op de appelplaats. We hebben ooit drie dagen en drie nachten buiten gestaan omdat er iemand weg was en ze hem niet konden vinden. Bleek hij ergens dood te liggen. Als ik zo terugdenk ... dat was geen tijd; dat was tijdloos. Je enige gedachte was: 'Ik wou dat het afgelopen was.'

Met vol verstand er tussen uit

Niemand kan zich voorstellen hoe het geweest is. Eigenlijk kun je daar geen beeld van geven. Er was altijd angst. Je vocht steeds voor levensbehoud. En als je dat niet meer deed was je er geweest. Dan werd je levensmoe, je kon het niet meer aan. 's Morgens als wij uitrukten voor een Arbeitskommando stond om de zoveel meter een soldaat met een karabijn of mitrailleur en honden om ons in de gaten te houden. Dat was de Postekette.
Je hoefde maar twee stappen te doen of je was er geweest. Zo makkelijk was dat.
Ik was daar bang voor want ik had het wel eens meegemaakt, dat mensen wel aangeschoten werden, maar niet gedood. Zij werden dan eerst beter gemaakt in het Rivier. [= ziekenbarak]. En als ze beter waren, werden ze opgehangen. Daar was ik bang voor.
Veel mensen trokken er met vol verstand tussen uit.

Relaties

Je moest je niet voor een kleinigheid laten opnemen in de ziekenbarak, want dan had je heel grote kans dat je er niet meer uitkwam. Als je je ziek meldde werd de koorts gemeten. Bij veertig graden werd je opgenomen, maar omdat je het toch niet zou overleven werd je achter de barak neergelegd. In de ziekenzaal zelf kon je wel opgenomen worden, maar daar had je vrienden voor nodig. Zo ging dat.

Executies

Er waren ook executies van mensen die iets gedaan hadden en daarvoor werden gestraft. Dat gebeurde 's avonds. Als we binnenrukten van het werk stonden de galgen al klaar. Dan moest iedereen aantreden in carré en moesten wij allemaal kijken. Het zei je allemaal niks. Je zag het en keek ernaar, maar het deed je uiteindelijk helemaal niks. Als je dat nu hoort klinkt dat eigenaardig.

Alleen als een nederlander opgehangen werd, voelde je dat beter dan als een rus werd geëxecuteerd. Ik heb me er altijd over verbaasd dat die mensen zo rustig bleven. Ze moesten wachten tot wij allemaal stonden. En dan gingen zij één voor één op dat schavot. Een gevangene moest een pin eruit trekken, waardoor een platform naar beneden viel. Dan brak de gehangene zijn nek. Het was geen vreselijke dood. Het was snel gebeurd en je hield een ongeschonden lichaam. Als een arts de dood had geconstateerd mochten wij door naar de barakken.

Goeie Duitser

We kregen 150 gram brood per dag. Als je werkte kreeg je een toelage. Dan kreeg je op het werk nog een keer 150 gram. Dat kwam neer op twee sneden brood. 's Middags kreeg je soep van koolraap, rode kool of brandnetels.
Ik heb een tijd in Bergedorf gewerkt. Dat is een dorp tussen Neuengamme en Hamburg. Daar maakten ze kapspanten voor een hal. Wij moesten met een man of vijftien meehelpen. Iedere morgen werden we daar met een open vrachtwagen naar toe gebracht. In weer en wind met zo'n dun gestreept pakje aan. Je snapt niet dat je er uit gekomen bent. Van de directeur - een burger - kregen we iedere dag vijf pelkartoffeln. Aardappelen in de schil gekookt. Een gevangene mocht die klaar maken. Ze werden uitgedeeld bij de soep die in een ketel vanuit het kamp gebracht werd. Dat was dus een goeie Duitser.
'Die hangen we dan later wel apart', zeiden wij altijd.

Tellen + wachten = appel

Er werd dikwijls geteld. Dat was een heel gebeuren. Als wij 's avonds binnenrukten werd je ook geteld. Duizenden gevangenen stonden dan in rijen van vijf. Elke Blokführer ging over één of twee barakken, die hij moest tellen en afmelden aan de Kommandant. Deze stond voor op de appelplaats.

Als er iemand weg was zochten de Kapo's en de SS eerst alle barakken door, want het gebeurde vaak dat iemand dood neergevallen was of in het toilet. Toilet is een groot woord, daar er alleen een balk was om op te zitten. Als de vermiste dan nog niet gevonden was, werd de Postekette vijf kilometer verzet in een grote kring rond het kamp en werden de honden losgelaten. Die vonden hem altijd terug. Wij moesten op de appelplaats blijven wachten tot ze hem gevonden hadden. Dat kon dus wel even duren. Ik heb nooit gemerkt dat iemand weggebleven is. We konden op de appelplaats horen dat de honden bij elkaar kwamen en de ontsnapte verscheurden.
Dan ging de SS daar naar toe met gevangenen - want ze deden zelf niets - en werd het lichaam opgebaard op de appelplaats. Wij moesten daar allemaal omheen lopen om te zien wat er met ons zou gebeuren als wij ook zouden proberen te ontsnappen. Pas dan mochten wij naar binnen en kregen wij ons avondbrood.
Voor degenen die bij terugkeer na hun ontsnapping nog konden lopen - die bijvoorbeeld op het werk opgepakt waren - hadden ze een stoel zonder leuning - Schemel - waar de gevangene midden op de appelplaats opgezet werd met een bord om 'Ich bin wieder da'.

Zo waren er van allerhande pesterijen om je het leven zuur te maken. Heel dikwijls eruit. Dat was al in kamp Amersfoort.
's nachts drie, vier keer eruit. Steeds appel, zodat je geen nachtrust kreeg.

Ook straffen waren er in soorten en maten. Ik heb eens van een SS-er straf gekregen en dat noemden ze 'Stehbunker'. Dan werd je kromgesloten, zo noemden ze dat. Dat was verschrikkelijk. Het was een smalle, lage kast met een stalen deur, waar je niet rechtop in kon staan. Je moest er achteruit in en dan ging de deur op slot. Ik heb daar drie dagen ingezeten. Als je er heel lang in moest zitten, kwam je er invalide uit. Je mocht één keer per dag eruit om je behoefte te doen.

Neuengamme was het slechtste kamp dat ik gehad heb.

▸ *Natzweiler, zoals de Amerikanen het kamp in 1944 aantroffen.*

Natzweiler

Ik ben in Neuengamme gebleven tot midden juni 1944. Die data ben ik pas na de oorlog te weten gekomen - we hadden geen kalender en geen klok. Alle NN-gevangenen werden opgespoord en moesten naar Natzweiler. Ik werd met een groep Hollandse, Luxemburgse en Belgische Nacht und Nebelgevangenen vanuit Neuengamme naar Natzweiler getransporteerd. Dat kamp lag ten westen van Straatsburg in de Elzas.

De normale gang van zaken in een kamp was, dat je bij aankomst ontluisd werd. In Natzweiler hadden ze een grote ton staan met lysol of zoiets. Wij moesten ons helemaal uitkleden en werden daarna overal geschoren. Dan moest je je in die ton onderdompelen en was je ontluisd; dan was het klaar. Dan kreeg je je gevangenpak. Zo ging het in de regel hè.

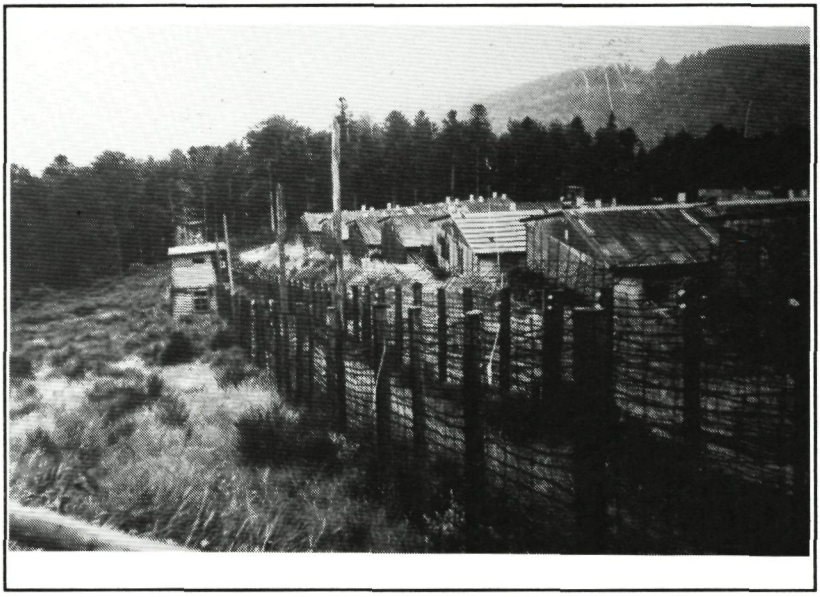

Sociale controle

In Natzweiler heb ik verscheidene buitencommando's gehad. Dat mocht eigenlijk niet. NN-gevangenen mochten eigenlijk niet buiten de kampen werken. Die regel verwaterde op den duur. Het werd zo druk in die kampen. Ze hadden geen overzicht meer. De soorten politieke gevangenen werden niet meer apart gehouden.
In Natzweiler had je een dubbele N op je jas en broek staan. Daar hadden ze de gevangenen wel kunnen scheiden. Maar daar hadden ze weer gebrek aan werkvolk. Ik heb toen bijvoorbeeld in Straatsburg gewerkt. Iedere morgen reden we in een vrachtwagen daar naar toe, bewaakt door een SS-man. Hij moest de hele dag op mij passen. Bij een fabriek moest ik een stuk van een muur afkappen.
Na de tweede of derde dag vond ik daar elke dag een pakje brood op de muur. Een burger deed dat als wij weg waren. De SS-man zag op zeker moment dat ik iets openmaakte. Ik moest naar bene-

den komen en het laten zien. Hij zag het door de vingers. Het lag er wel aan welke bewaker mee was. Als je buiten het kamp was deden ze je meestal niets, want daar waren allemaal burgers. Het was dus eigenlijk een goed commando, omdat je redelijk beschermd was door de omgeving.

Trein naar Dachau

Natzweiler werd in september 1944 ontruimd omdat de geallieerden te dichtbij kwamen. 's Nachts zijn wij door de bossen naar het station in Rotau gelopen. Van daar gingen we met een trein naar Dachau.

In 1942 en 1943 was het in de kampen veel slechter dan nadien want later wilden ze vóór we vernietigd zouden worden nog profiteren van onze arbeid.

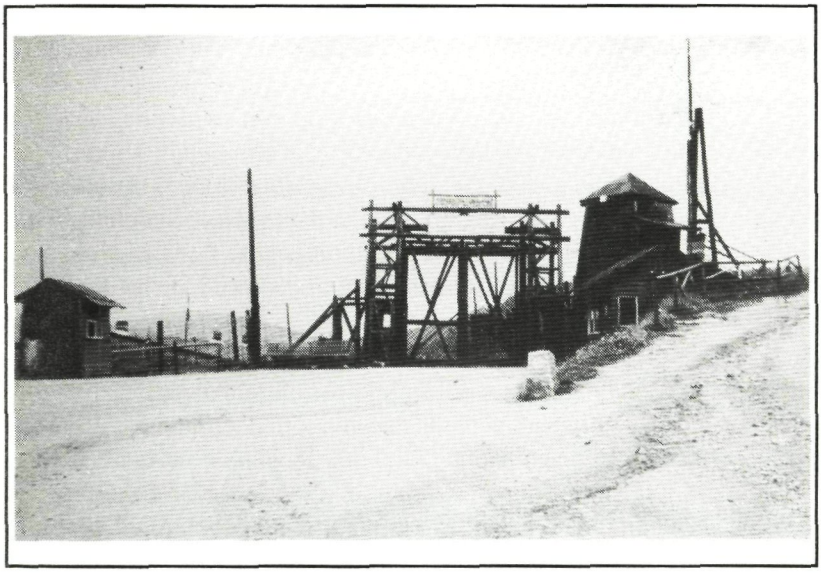

► *De poort van kamp Struthof-Natzweiler. Rechts het pad naar de steengroeve. Het kamp werd in 1941 in gebruik genomen.*

Ik heb in de BMW-fabrieken gewerkt. Ik moest daar nevel maken. Er stonden tonnen rond de fabriek met nevel. bij luchtalarm moest ik de kranen openzetten en dan golfde de nevel er helemaal uit, zodat de fabriek niet te zien was. Iedere vrijdagmiddag gooiden de geallieerden het zaakje plat; iedere vrijdagmiddag rond twee uur een gedeelte.
Er waren een paar bunkertjes voor de SS-ers. Wij moesten natuurlijk gewoon buiten staan.

Sterk lopen

In Dachau kreeg ik als zovelen tyfus, vlektyfus. De mensen stierven daar met duizenden. Echt waar, dat was onvoorstelbaar. Ik ben lang ziek geweest, ik weet niet hoe lang. Ik ben van de wereld weg geweest.

► *Het station van Rotau had in september 1944 een rechtstreekse verbinding met Dachau bij München.*

Tyfus is een verhaal op zich. Eens in de week kwam een SS-arts met zijn gevolg in de barakken kijken wie tyfus had. Dan moest je naar de tyfusbarakken. Dat waren barakken 29 en 30. Daar kwam je haast niet levend uit. Dat ging bijna niet.
Je moest je uitkleden en voor die arts heen en weer lopen. Als je tyfus hebt, dan verlies je je evenwicht. Ik weet nog dat ik zo heel sterk wilde lopen. Maar toen begonnen ze te lachen en ik moest toch naar de tyfusbarak.

Toen geconstateerd was dat ik tyfus had, had ik hele hoge koorts. Ik was zó ziek. Je moest je kleren bij elkaar binden om naar de aparte barak te gaan. Daar kreeg je een touwtje voor. Maar dat kon ik niet meer, zo ziek was ik. Toen heeft een vriend van mij - een Hollander die ook tyfus had, maar nog niet zo ziek was als ik - mijn kleren bijeengebonden. Daags daarop lag hij dood in onze krib. Je lag nooit alleen in bed, altijd met twee, drie of zelfs vier. Het was heel erg in zo'n barak. Je kreeg geen verzorging, geen verpleging.

Water kregen we nooit. Van de kranen maakten we nooit gebruik. Daarvan werd gezegd dat het water besmet was. Ik had met die tyfus hoge koorts en natuurlijk flink dorst. We mochten niet drinken. Dat was het consigne: niet drinken want dan ga je zeker dood. Maar ik kon het niet uithouden.
Ik was zo ziek dat ik niet meer kon lopen. Ik woog niks meer. 's Nachts kroop ik naar het waslokaal. Ik had een oud melkblikje gevonden waarmee ik flink water dronk. Dan kroop ik weer terug naar mijn krib. Dat heb ik dagen en dagen gedaan. Ik denk dat ik daardoor weer beter geworden ben. De tyfus is vanzelf overgegaan. Als je kon staan was je Arbeitsfähig. En moest je weer gaan werken.
Ik heb dus heel veel geluk gehad en ben sterk geweest. Anders kon het niet.

Stube-oudste

Het kamp was opgebouwd uit politieke gevangenen en misdadigers. De misdadigers hadden vooral in het begin de overhand over ons. Zij werden ook door de SS baas gemaakt. Dus een Kapo en de Blokoudste waren duitse gevangenen die voorrechten genoten. Zij waren de baas over ons. Zo ging dat. Toen ik weer Arbeitsfähig verklaard was, zag mijn blokoudste toch wel dat ik niet met de schop kon gaan werken. Ik kon niets en heb er natuurlijk ontzettend slecht uitgezien. Ik kreeg Stubedienst, werk in de barak. 's Morgens moest ik de lijken uit de barak halen. Omdat ik beter verklaard was van de tyfus kon ik dat volgens 'de geleerden' niet meer krijgen. Het waren soms vijf, soms tien doden, soms één. Die lijken pakte je aan de tenen. In het waslokaal waren

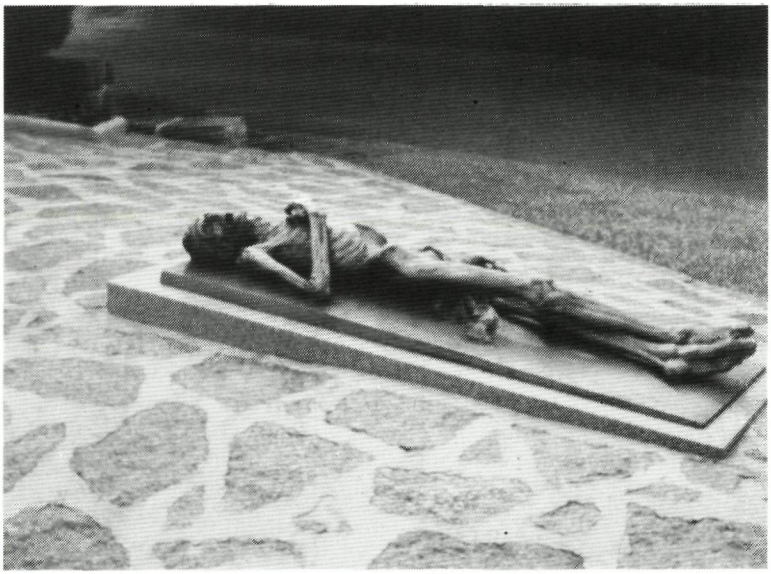

► *Zo lagen de uitgeteerde 'muzelmannen' bij duizenden in de kampen.*

betonnen bakken met een lange bezem daarbij. Dan moest je die bipsen schoonvegen, want iedereen die sterft doet het in zijn broek, als hij een broek aanheeft tenminste. Als je klaar was met het schoonmaken moest je het nummer van de gevangene op een label schrijven en aan de tenen hangen. Het lijk moest buiten gelegd worden. Dan kwam een ander commando met een rolwagen. Een wagen, getrokken door gevangenen. Alles was daar handwerk. Zij kwamen de lijken opladen en brachten ze eerst naar de administratie in de Schreibstube en daarna naar het crematorium.

Bevrijding

Ik ben op 29 april 1945 door het 8ste Amerikaanse leger bevrijd. In Dachau waren toen 30 tot 32 duizend mensen. Er is zelfs een foto van mij toen we bevrijd waren. Heel klein sta ik erop. De Amerikanen hebben toen foto's gemaakt. Jammer genoeg is de korrel te grof en lukt het niet hem goed uit te vergroten.
Voor het kamp stond een trein met lijken. De Amerikanen wisten niet wat ze zagen. Het waren toch frontsoldaten en wel wat gewend.
De geallieerde artsen zetten mij in quarantaine, want ze constateerden nog tyfus. Ik mocht er niet uit!

Ook na de bevrijding stierven nog heel veel mensen in het kamp. Een dokter zei tegen mij: 'Denk er om jongen dat je niet eet, al zijn we nou bevrijd. Want strakjes krijg je eten en de mensen gaan allemaal dood als ze daar aan beginnen.' Dat heb ik dus ook niet gedaan. Het smaakte mij toen eigenlijk ook niet.
Maar er waren mensen die van die bussen vlees openmaakten en zo opaten, en oh god, dat ging fout. Het bloed liep eruit. Heel veel stierven. Je kon niet schatten hoe veel, overal lagen doden. Toen we bevrijd waren! Nou daar schrokken die Amerikanen ook van.

Wij werden allemaal in groepen per nationaliteit ondergebracht in het SS-lager. Nog wel binnen de omheining maar niet meer in het echte concentratiekamp.
Wij werden in SS-garages ondergebracht. Daar hebben ze bedden ingezet, want onze bedden, dekens en kleren werden allemaal verbrand. Tot eind juni hebben we geloof ik daar gezeten. Maar je bent heel veel tijd kwijt omdat er zoveel gebeurde. Ook van het kamp weet je niet welke maanden, alleen de seizoenen. Je wist van geen tijd.

Ontsnapt uit Dachau

Hoe ik naar huis gekomen ben is een verhaal op zich.
Noud Melis is een neef van mij. Hij was chauffeur bij de transport rodekruisauto's. Op zeker moment stond ik buiten bij de wasgelegenheid, die de Amerikanen hadden gemaakt, toen er een hele rits rodekruisauto's aangereden kwam. Daar zie ik Noud Melis en hij ziet mij ook. 'Ha,' zei die, 'nou ga je mee naar huis.' Maar ik mocht er niet uit hè. Ik bedacht dat ik onder zijn knieën kon zitten als hij de poort uitreed. Want één ding wist ik zeker: ik bleef niet langer. Noud had mijn moeder beloofd mij mee te nemen als hij mij zou vinden.
Zo ben ik de poort doorgekomen. Waar vroeger Duitsers stonden, stonden nu Amerikanen. We hebben een boek over Dachau en daar staat in dat ik niet officieel vertrokken ben.
Ik ben dus zwart, buiten het Nederlands comité om, vertrokken en thuis gekomen. Thuis ben ik opgevangen tot ik instortte en opgenomen werd in het Antoniusgasthuis. Ik bleek ernstig ziek.
Daar heb ik eerst op de TB-afdeling gelegen en daarna ben ik verhuisd naar het paviljoen achter in de tuin. Dus mijn TB is niet besmettelijk geweest, vermoed ik.

Toen ik thuiskwam woog ik nog 36 kilo. En dan was ik nog goed af. Ik had TBC, logisch. Eerst heb ik, ik weet niet hoelang in het Helmondse ziekenhuis gelegen met pleuritis, links en rechts. In het

► *Het St.-Antonius-ziekenhuis aan de Molenstraat, circa 1945. Foto Jos Pe.*

begin hadden ze veel moeite met mij. Ik kon het eten niet verdragen. Ik kreeg heel lang droge rijst en beschuit. Ons moeder bracht 's middags een pannekoek mee van eieren die ze van de geallieerden had. Maar zo gauw zij weg was moest ik naar het toilet natuurlijk.
Met het hoofd van de afdeling had ik een goede relatie. Ze stond me dingen toe die anderen niet mochten en verpleegde me met veel zorg.

Na de eerste opvang in het Antoniusgasthuis ben ik een paar maanden in een herstellingsoord voor oud-verzetslieden in Haarlem geweest. Ik kon daarna niet naar huis: ik was heel zenuwachtig. Je leven was eigenlijk helemaal verwoest hè.
Via de hoofdzuster van het Antoniusgasthuis kwam ik in contact met het gezin van mijn latere vrouw. Zij woonden in Oisterwijk. En de natuur was de enige plaats waar ik tot rust kon komen.

Ondanks de woelige tijd, die dat gezin had doorgemaakt met een actief tegen de Duitsers werkende vader en broer, besloten ze dat ik mocht komen.
Ik mocht daar alles. Ik kreeg een paard onder mijn gat. Thuis ook. Ik kreeg de sigarettenbonnen van de meisjes. Ik was als het ware dood geweest en weer teruggekomen.

27 januari 1947 ben ik bij de belastingdienst in Best begonnen. Eerst had ik nog bij een frater les gehad, want je kon niet zomaar overal instappen. Ik heb me met cursussen bij moeten spijkeren. Bij de belastingdienst kreeg je intern een opleiding. Daar ben ik goed mee af geweest. Ik heb vanaf 1947 bij de belastingdienst gewerkt. In 1966 werden de dienstkringen opgeheven, waarna ik bij de Registratie en Successie kwam. Toen moest ik natuurlijk weer cursussen volgen, in onroerend goed en dergelijke.

Tot heel lang na de oorlog heb ik niet over al deze dingen kunnen praten. Met mijn broers en zusters sowieso niet. En ik wilde als ouder niet dat mijn kinderen wisten wat ik doorstaan had.
Door alles te verdringen en steeds maar te werken en bezig te zijn heb ik wel veel bereikt. De hoogst bereikbare rang, die ik kon bereiken bij de belastingdienst.
Vlak voor kerstmis 1971 was het afgelopen. Toen openbaarde zich nier-TB. Allemaal ten gevolge van daar. Onbegrijpelijk.
Ik werd opgenomen en na twee jaar van gedwongen plat liggen kwam alles naar boven.
Ik werd geregeld ziek. Dan moest ik overgeven. Ook als ik in de wagen zat, moest ik er geregeld uit. Ik maakte me ongerust en wist niet wat dat was. Ik ben lang in behandeling geweest bij dr. Wolsen, een psychiater. Hij zei dat die misselijkheid angsten waren, angsten van vroeger.
Als ik ging slapen herbeleefde ik alles weer. Dat was heel, heel naar. Pas in 1985 kon ik voor de kinderen opschrijven wat ik allemaal meegemaakt had.

Er zijn zoveel dingen waar de mensen niks van weten. Maar de mensen mogen het gerust weten. Vroeger dacht ik daar anders

over. Maar nou denk ik toch: 'Wij gaan allemaal dood, en later leeft er niemand meer van. Over een paar jaar zijn wij allemaal weg.'
Je hebt veel goeie boeken maar ook heel veel slechte, waar ze trachten te overdrijven. Dat hoeft echt niet. Want er is alles gebeurd wat er maar gebeuren kan. Dat was daar gewoon; het was daar het dagelijks leven.

Noten

1. Sanne Vonk, Onder bescherming van de engel Gabriël (Helmond, 1994) blz. 15.

2. Isaac Lievendag was geboren op 24 februari 1901. Op 21 december 1942 werd hij naar Duitsland getransporteerd.

3. Max Henri Lievendag, geboren 22 februari 1940 in Den Bosch, is in de Bossche bevolkingsboekhouding - evenals zijn moeder, Sophia Zeehandelaar (* 12-11-1914) - op 21 december 1942 geregistreerd als 'Vertrokken onbekend waarheen'. Waarschijnlijk is op de dag dat Isaac Lievendag naar Duitsland werd getransporteerd een poging gedaan hen op te halen, maar bleken ze ondergedoken te zijn.

▸ *De Markt met kiosk versierd voor het bevrijdingsfeest van 1945. Foto Prinses.*

▸ *De Jonkerstraat, gefotografeerd vanuit de 1e Haagstraat. Tegenwoordige naam is Markiesstraat. Foto Prinses.*

Melodie: Unter die ... Lili Marlene

Voor de poort van Moskou
stond 'n Duits soldaat.
Twee bevroren armen,
'n kogel door zijn kaak.
Hij staat te rillen van de kou,
en roept: "Waar blijft die Führer nou,
die ons toch helpen zou?".

Melodie: De herdertjes lagen bij nachten.

De Engelsen komen bij nachte,
zij komen bij nacht door de lucht.
De Duitsers die houden de wachte,
maar ze knijpen hem al reeds geducht.
De sirenes beginnen te loeien,
de bommetjes vallen ter neer.
Ze raken slechts schapen en koeien,
want fabrieken die zijn er niet meer.

Toen d'Engelsen boven hen hingen,
vergaten zij allen hun plicht.
't Ergste dat ze ontvingen,
waren bommen vakkundig gericht.
Vol vrees voor onz'Engelse makkers,
de heersers van zee en de lucht.
Is Hitler toen met zijn stakkers,
de schuilkelders in gevlucht.

LIJST VAN OMGEKOMENEN IN HELMOND TENGEVOLGE VAN OORLOGSHANDELINGEN

Door de commissie 'Namenlijst omgekomenen'

Toen in Helmond eind vorig jaar het initiatief genomen werd om de afgebroken St. Josefkapel opnieuw op te bouwen en een bestemming te geven als gedachteniskapel voor alle Helmonders die sedert 1939 tengevolge van oorlogsgeweld om het leven zijn gekomen, werd aan de voorzitter van de Heemkundekring Helmond-Peelland, de heer H. van Laarhoven en aan de Gemeentearchivaris gevraagd een klein werkgroepje te leiden dat moest uitzoeken wie daarvoor in aanmerking zouden komen.

In januari 1995 ging dit werkgroepje van start. Er werd een orienterend onderzoek gedaan in het Gemeentearchief, waar al een aantal lijsten van omgekomenen aanwezig was, er werd contact opgenomen met het ministerie van Defensie, met de sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, met het Vestigingsregister in Den Haag en met de gemeente Mierlo. Ook werd het bevolkingsregister intensief geraadpleegd. Bovendien werd een oproep gedaan aan de Helmondse bevolking om namen van omgekomenen en vooral ook de omstandigheden van overlijden door te geven. Aan deze oproep werd op grote schaal gehoor gegeven.

Criteria voor opneming

Om de criteria op grond waarvan kon worden bepaald wie wel en wie niet op de lijst moest komen nader vast te stellen, werd begin maart de werkgroep uitgebreid met de heren J. Bertels en A. Van Duijnhoven die samen met de voorzitter van de Heemkundekring en de Gemeentearchivaris tot de volgende criteria kwamen.

- Er moet een rechtstreekse relatie zijn tussen de omgekomenen en Helmond. De betreffende personen moeten geruime tijd in Helmond gewoond hebben of tengevolge van een

oorlogshandeling in Helmond zijn overleden. Onder Helmond wordt het grondgebied van de huidige gemeente Helmond verstaan (inclusief Stiphout en 't Hout). Inwoners van naburige gemeenten die na (dodelijk) gewond te zijn tengevolge van een oorlogshandeling in hun eigen gemeente, naar het ziekenhuis in Helmond werden gebracht en daar overleden, werden niet meegenomen.

- Evenmin werden personen meegenomen die in Duitse krijgsdienst zijn geweest, bij de SS zijn geweest of op grond van collaboratie met de Duitse bezetters zijn terechtgesteld.
- Het overlijden moet een rechtstreeks gevolg zijn geweest van oorlogshandelingen of oorlogsomstandigheden. Ongelukken werden niet als zodanig beschouwd. Een uitzondering is echter gemaakt voor jonge, nog niet tot de jaren des onderscheids gekomen kinderen.

Toepassing van deze criteria leidde tot een lijst van 114 namen van Helmonders die gedurende de Tweede Wereldoorlog, maar ook tijdens acties in Nederlands-Indië en Bosnië zijn omgekomen. Zeker 11 mensen, onder wie 6 joden, kwamen om in een Duits concentratiekamp. Maar liefst 16 Helmonders lieten hun leven tijdens de acties in Nederlands-Indië.

Ter gedachtenis van al deze Helmonders worden in de St. Josefkapel glazen platen met de namen erin gegraveerd aangebracht. Uitdrukkelijk is er van afgezien het aantal te beperken tot de slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog. De kapel moet vooral ook een waarschuwing zijn tegen oorlog in het algemeen en aangezien nog steeds overal in de wereld oorlogen plaats vinden en Nederland met andere landen zich bereid verklaard heeft om zich in VN-verband in te zetten bij het zoveel mogelijk handhaven van de vrede, is het niet uitgesloten dat bij deze vredesacties Helmondse slachtoffers zullen vallen. In feite is reeds een Helmonder tijdens zo'n actie omgekomen: Willo Martens, overleden op 10 oktober 1993 tijdens een actie in Bosnië. Het is uitdrukkelijk de bedoeling dat ook in de toekomst de namen van Helmonders die bij dergelijke acties hun leven geven, aan de lijst zullen worden toegevoegd.

Correcties en aanvullingen

Tot slot. Hoewel de lijst naar beste weten is opgesteld, is het mogelijk dat er namen aan de aandacht van de commissie 'Namenlijst omgekomenen' zijn ontsnapt, of dat een enkele naam ten onrechte op de lijst is geplaatst. Vaak waren de bronnen waar uit geput moest worden onvolledig of onduidelijk. De commissie is zich steeds bewust geweest van dit gevaar en wil uitdrukkelijk iedereen die lacunes of fouten signaleert, verzoeken deze schriftelijk aan de Gemeentearchivaris door te geven. Besloten is namelijk dat de commissie nog tot 1 januari 1998 als zodanig blijft bestaan en tot die datum alle eventuele rectificaties en verzoeken tot wijziging zal beoordelen.

De commissie 'Namenlijst omgekomenen'

J. Bertels
A. van Duijnhoven
H. van Laarhoven
H. Roosenboom

Correspondentie te richten aan: Commissie 'Namenlijst omgekomenen', p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Molenstraat 121, 5701 KB Helmond.

Lijst van Helmondse omgekomenen tengevolge van oorlogshandelingen (op overlijdensdatum)

J.Th. van der Els,
* 27-06-1914 te Helmond + 10-05-1940 te Loosduinen
Als dienstplichting militair gesneuveld.

A.J. Jacobs,
* 15-03-1912 te Helmond + 10-05-1940 te Cuijk en St. Agatha
Als dienstplichtig militair gesneuveld.

J.M.J. van der Sommen,
* 07-03-1919 te Helmond + 10-05-1940 te 's-Gravenhage
Als dienstplichtig militair gesneuveld.

W.L. Haenen,
* 19-11-1921 te Helmond + 11-05-1940 te Helmond
Op kanaaldijk doodgeschoten.

F.J.H. van de Mortel,
* 21-10-1900 te Helmond + 11-05-1940 te Helmond
Door de Duitsers tijdens de inval in de Kasteeltuin doodgeschoten.

A. Roelen,
* 26-03-1888 te Helmond + 11-05-1940 te Helmond
Tijdens de dienst doodgeschoten.

F.A. Broos,
* 03-11-1905 Roosendaal/Nispen + 12-05-1940 te Maarheeze
Als diensplichtig sergeant gesneuveld.

W.G.J. van Doorn,
* 25-08-1914 te Lierop + 15-05-1940 te Dordrecht
Als dienstplichtig militair gesneuveld.

P.F. Donkers,
* 31-05-1905 te Helmond + 16-05-1940 te Goes
Als dienstplichtig militair gesneuveld.

H. Verbruggen,
* 08-05-1912 te Aarle-Rixtel + 17-05-1940 te Koudekerken
Als dienstplichtig militair gesneuveld.

L.H. van Bree,
* 31-07-1888 te Helmond + 20-05-1940 te Calais
Luchtwachter, omgekomen aan boord van de PAVON.

J.B.J.M. van Bussel,

* 10-03-1909 te Helmond + 20-05-1940 te Calais
Luchtwachter, omgekomen aan boord van de PAVON.

F.H.C. Morees,
* 17-05-1900 te Tilburg + 20-05-1940 te Calais
Luchtwachter, omgekomen aan boord van de PAVON.

J.B.F. Grinwis,
* 02-12-1898 te Helmond + 21-05-1940 te Calais
Luchtwachter, omgekomen aan boord van de PAVON.

W.L. Janssen,
* 23-03-1893 te Helmond + 21-05-1940 te Calais
Luchtwachter, omgekomen aan boord van de PAVON

R. van Oorschot,
* 22-01-1907 te Helmond + 21-05-1940 te Calais
Luchtwachter, vermist aan boord van de PAVON.

S.J.H.Spoormakers,
* 24-08-1894 + 23-05-1940 te Helmond
Omgekomen door Engelse bom op Houtse Parallelweg.

A.H. Heldens,
* 03-12-1881 + 24-05-1940 te Helmond
Omgekomen door Engelse bom op Houtse Parallelweg.

F.J. van de Kimmenade,
* 27-08-1894 te Mierlo + 24-05-1940 te Helmond
Omgekomen door Engelse bom op Houtse Parallelweg.

H.G. Smits,
* 1911 + 24-05-1940 te Helmond
Omgekomen door Engelse bom op Houtse Parallelweg.

W.A. Rijniers,
* 20-09-1900 te Bergen (L) + 22-07-1940 te Calais

Luchtwachter, vermist aan boord van de PAVON.

J.Kreekels,
* 27-12-1888 te Tongelre + 27-02-1942 op de Javazee
Schip getorpedeerd.

P.K. Koppel,
* 21-12-1934 te Berlijn (D) + 03-09-1942 te Auschwitz
Jood, woonachtig Steenweg, in concentratiekamp omgekomen.

H. Koppel-Cohn,
* 15-03-1907 te Neersen (D) + 03-09-1942 te Auschwitz
Jodin, woonachtig Steenweg, in concentratiekamp omgekomen.

J. Verhoeven,
* 07-06-1916 te Helmond + 13-11-1942 te Gibraltar
Omgekomen bij ondergang van H.M. Isaïc Sweers.

W.F. Vliegenberg,
* 04-05-1916 te Helmond + 13-11-1942 te Gibraltar
Omgekomen bij ondergang van H.M. Isaïc Sweers.

D.P. Admiraal,
* 30-06-1921 te Enkhuizen + 24-11-1942 te Dachau
In concentratiekamp overleden.

C. Netten,
* 30-10-1921 te 's-Hertogenbosch + 17-01-1943 te Hoogeveen
In kamp doodgeslagen.

C.S.C. Moedt,
* 26-12-1921 + 22-01-1943 te Hamburg
In concentratiekamp Neuengamme doodgeschoten.

F. Welten,
* 03-12-1880 te Asten + 04-04-1943 te Helmond

Overleden ten gevolge van granaatontploffing in Dorpsstraat 128, Stiphout.

W. van Oorschot,
* 18-02-1905 te Helmond + 06-09-1943 te Zwolle
Overleden ten gevolge van mishandelingen in kamp Ommen.

P.M.H. Slits,
* 01-01-1917 te Helmond + 25-09-1943 te Wolverhampton
Luchtwachter, omgekomen bij verkeersongeval in Engeland.

P. Stein-Winter,
* + 1944 te Auschwitz
Jodin, woonachtig Heistraat, omgekomen in concentratiekamp.

M. Raymakers,
* + 1944 in 't Hout
Doodgeschoten tegenover de boerderij van van Dongen, Hoofdstraat 122.

C.N. Schrama,
* 07-06 1909 te Wassenaar + 31-01-1944 te Helmond
Door Duitsers doodgeschoten nabij de Rakt na het verongelukken van een vliegtuig.

L.H.A. Wijnen,
* 18-03-1919 te Helmond + 25-03-1944 te Helmond

M. Koppel,
* 10-05-1899 te Goch (D) + 31-03-1944 te Auschwitz
Jood, woonachtig Steenweg 10a, omgekomen in concentratiekamp.

B. Coppel-Philipps,
* 06-01-1877 te Oberhausen (D) + 08-04-1944 te Auschwitz
Jodin, woonachtig Heistraat 70, omgekomen in concentratiekamp.

L.H.J. van de Broek,
* 03-02-1921 te Vlierden + 02-06-1944 te Dusseldorf
Wegens arbeidsinzet in Duitsland en aldaar omgekomen.

J.J.M. Evers,
* 02-02-1924 te Helmond + 25-06-1944 te Zwolle
Opgebracht door Landwacht naar concentratiekamp Amersfoort gebracht.

L.P. van Rooij,
* 27-03-1913 te Helmond + 03-07-1944 te Helmond
Overleden aan verwondingen na bajonetsteek door Duitser.

J.M. Meulendijks,
* 16-10-1912 te Helmond + 31-07-1944 te Ravensbrück
Omgekomen in concentratiekamp.

J.M.M. Keijzers,
* 18-05-1927 te Helmond + 1944 in Duitsland
Augustus 1944 door Duitsers meegenomen bij razzia, overlijdensdatum niet bekend.

W.G. Vlemmings,
* 22-01-1921 te Helmond + 17-08-1944 te Helmond
Na terugkeer van Arbeidsinzet in Duitsland (vakantie) thuis ondergedoken, infectieziekte opgelopen en daaraan gestorven.

A. Smits,
* 02-09-1927 te Helmond + 28-08-1944 te Helmond
Gedood door bom nabij overweg 3e Haagstraat.

H.M.G. van Wetten,
* 02-12-1924 te Aarle-Rixtel + 01-09-1944 in 't Hout
Gedood door bom op 't Hout.

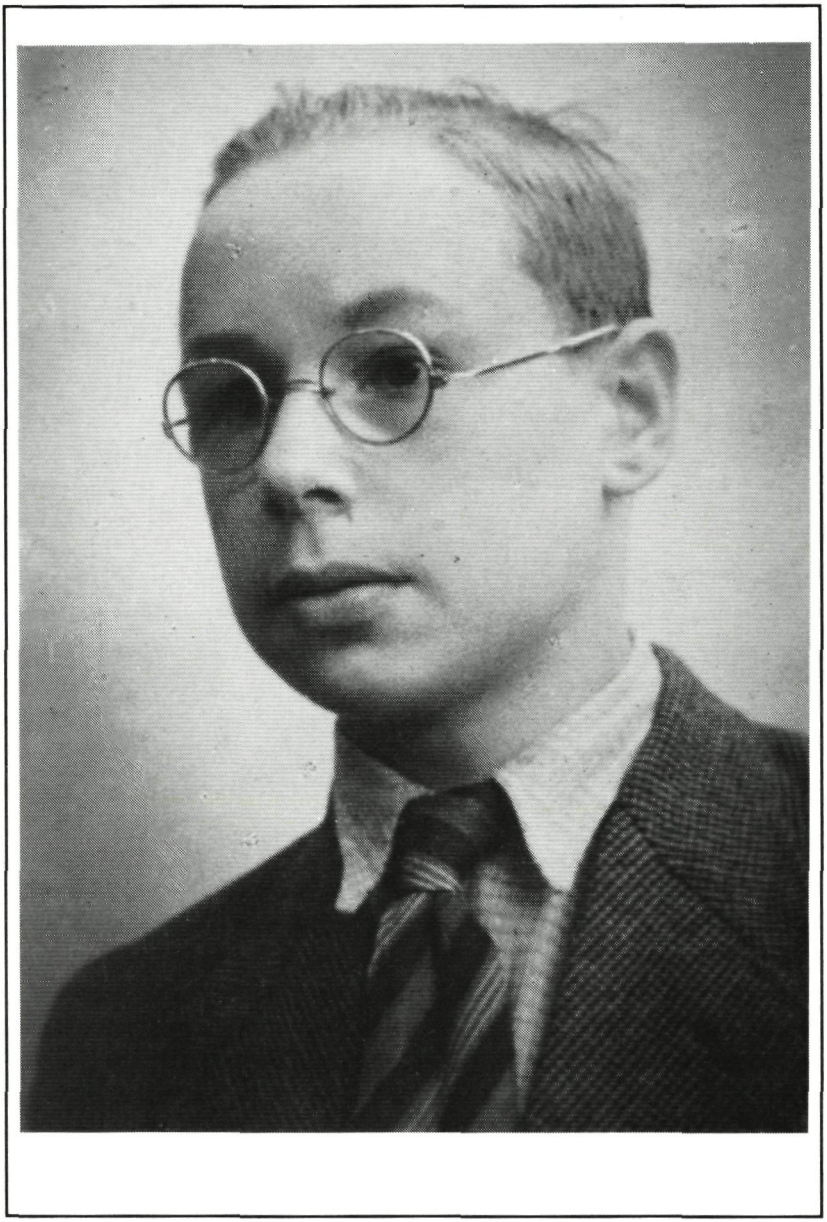

▸ *Wout de Graaf overleed op vijftienjarige leeftijd. Foto Prinses.*

W. van Wetten,
* 05-04-1937 te Aarle-Rixtel + 01-09-1944 in 't Hout
Gedood door bom op 't Hout.

J. van Woensel,
* 05-05-1895 te Aarle-Rixtel + 01-09-1944 te Helmond
Gedood door bombardement.

I. Coppel-Stein,
* 12-03-1908 te Neuss (D) + 16-09-1944 te Auschwitz
Jodin, woonachtig Heistraat 70, omgekomen in concentratiekamp.

M.J.H.H. Hockers,
* 18-10-1893 te Helmond + 21-09-1944 te Helmond
In haar woning aan de Kanaaldijk, door Duits vuur dodelijk getroffen.

J.J.A. van Aerle,
* 23-03-1902 te Helmond + 22-09-1944 te Geldrop
Door granaatsplinter getroffen.

J.M. Koolen,
* 13-08-1904 te Heidhausen + 22-09-1944 te Helmond
Gewelddadige door door krijgsverrichtingen.

J.Th.J. van Berlo,
* 03-04-1920 te Helmond + 22-09-1944 Helmond
Gedood door granaat, die in de schuilkelder ontplofte.

B. van Bommel,
* 07-03-1919 te Helmond + 22-09-1944 te Helmond
Gedood door granaatsplinter.

J.H. Jussen,
* 03-06-1884 te Vaals (L) + 22-09-1944 te Helmond
Gewelddadige dood door krijgsverrichtingen.

E. Kamminga,
* 15-02-1924 te Kollumerland + 22-09-1944 te Helmond
Dodelijk getroffen door granaatscherf.

G.J.A. van Zelst,
* 10-08-1909 te Zeist + 22-09-1944 te Geldrop
Zwaar gewond in de Eikendreef. In ziekenhuis Geldrop overleden.

H. Anjema,
* 02-05-1887 te Leeuwarden + 23-09-1944 te Helmond
Overleden door schotwond in long en schouder.

B. van Dorst,
* 16-01-1907 te Barneveld (Gld) + 23-09-1944 te Helmond
Als rodekruisman op weg naar een gewonde door de Duitsers doodgeschoten.

J. Filipini,
* 16-01-1879 te Helmond + 23-09-1944 te Helmond
Nabij Mieroseweg dodelijk getroffen.

W.C.M. de Graaf,
* 08-06-1929 te Helmond + 23-09-1944 te Helmond
Thuis bij het voeren van zijn hond dodelijk getroffen.

L.A. van de Kerkhof,
* 04-08-1891 te Aarle-Rixtel + 23-09-1944 te Eindhoven
Door oorlogshandelingen omgekomen.

I.A.M. Ledel-Ledel,
* 27-11-1872 te Franeker + 23-09-1944 te Helmond
In O.L.Vrouwekerk dodelijke getroffen door door granaatvuur losgeraakte steen.

A.H. Manders,
* 28-05-1910 te Mierlo + 23-09-1944 te Helmond
Door oorlogshandelingen omgekomen.

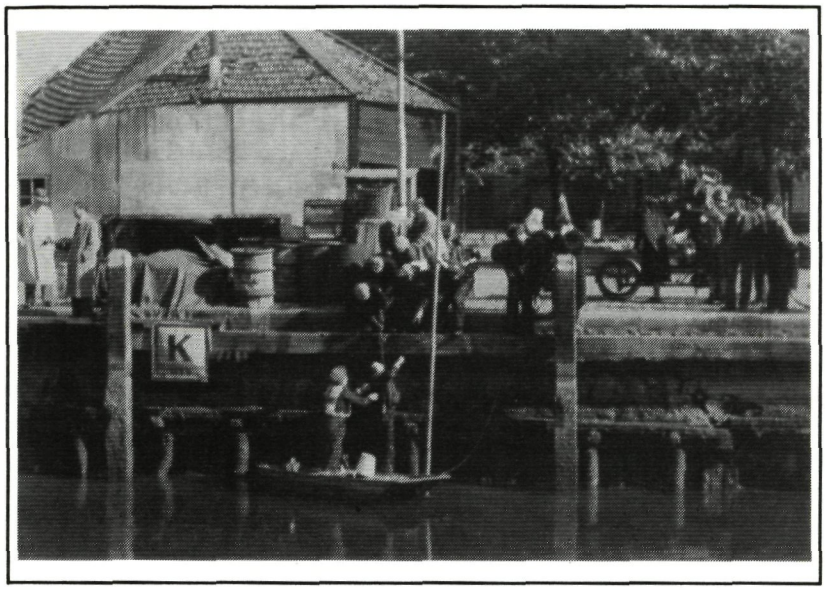

▸ *Edouard Scholtz, plv. directeur van de Amsterdamse Bank werd 25 september uit de Zuid-Willemsvaart gedregd.*

Th.P. Sanders,
* 23-05-1910 te Helmond + 23-09-1944 te Helmond
Door oorlogshandelingen omgekomen.

E.A.P. Scholtz,
* 24-08-1894 te Amsterdam + 23-09-1944 te Helmond
Op Kanaaldijk door Duitsers doodgeschoten.

J. van den Enden,
* 12-08-1930 te Helmond + 25-09-1944 te Helmond
Gedood door omvallende muur, die bezweek door joelende menigte bij Openbare School, waar Duitsgezinden werden opgesloten.

P.J. Fentener van Vlissingen,
* 29-12-1889 te Helmond + 29-09-1944 te Geldrop

23 september zwaar gewond in de Eikendreef. In ziekenhuis Geldrop overleden.

B.F.A. Onrust,
* 15-12-1906 te Oss + 05-10-1944 te Deurne
Omgekomen door schotwonden.

P. van de Valk,
* 28-03-1920 te Boekel + 08-10-1944 te Zwartsluis
Doodgerschoten door een Duitser.

E.P.J. van den Bosch-Warmer,
* 14-07-1906 Rotterdam + 21-10-1944 te Helmond
Gedood door bomscherf

G.L. Baron van Hardenbroek-van de Kleine Lindt,
* 21-03-1933 te Helmond + 28-10-1944 te Helmond
Gedood door bom op Mauritslaan

L.J. Baron van Hardenbroek-van de Kleine Lindt,
* 06-12-1934 te Helmond + 28-10-1944 te Helmond
Gedood door bom op Mauritslaan.

B.R. Hoogenboom,
* 13-06-1924 te Londen (Eng) + 28-10-1944 te Helmond
Gedood door bom op Mauritslaan.

J.M. Kerkhof,
* 26-12-1940 te Helmond + 31-10-1944 te Helmond
Overrijding door geallieerde legerwagen.

R.A. Kollewijn,
* 26-10-1920 te Amsterdam + 08-11-1944 te Delft
In ziekenhuis overleden.

P.A. Fentener van Vlissingen,
* 01-12-1919 te Helmond + 10-11-1944 te Rotterdam

Wegens rol in het studentenverzet gefusilleerd.

C.H. van Kraay,
* 18-11-1889 te Helmond + 10-11-1944 te Helmond
Ten gevolge van oorlogsgeweld overleden.

J.H.L. van den Broek,
* 18-09-1940 te Helmond + 26-11-1944 te Helmond
In ziekenhuis overleden.

J.M. M. Vereijken,
* 30-11-1940 te Helmond + 27-11-1944 te Helmond
Ontploffing van een fosforbom tijdens spelen.

P.A. Vriens,
* 24-06-1920 te Helmond + 27-11-1944 te Freiburg
In 1942 in Duitsland te werk gesteld en daar overleden.

B.C. van Hoof,
* 12-06-1933 + 11-12-1944 te Helmond
Omgekomen door schotverwonding.

J.Th. Bakker,
* 17-02-1921 te Deurne-Liessel + 23-12-1944 te Helmond
Evacué, gedood door bom op het Hool.

C.A.M. Beks,
* 17-05-1939 te Helmond + 23-12-1944 te Helmond
Gedood door bom op het Hool.

J.L. Dovens,
* 14-06-1934 te Helmond + 23-12-1944 te Helmond
Gedood door bom op het Hool.

W. Coppel,
* 26-06-1901 te Moers (D) + 01-01-1945 te Auschwitz
Jood, woonachtig Heistraat 70, omgekomen in concentratiekamp.

HIER RUST
ONZE
KLEINE LIEVELING
KEESJE
BEKS
* 17 MEI 1939
+ 23 DEC 1944

H.M. Martens,
* 17-07-1926 te Nederweert + 01-01-1945 te Helmond
Tijdens Duitse luchtaanval gedood.

J.F. van Stiphout,
* 21-12-1904 te Helmond + 20-01-1945 te Neuengamme
Omgekomen in concentratiekamp.

A.W. Hubenaar,
* 04-04-1936 te Helmond + 14-02-1945 te Helmond
Gedood bij Duitse luchtaanval op vliegveld Deurnesedijk.

A.A.J. Melis,
* 07-01-1935 te Helmond + 14-02-1945 te Helmond
Gedood bij Duitse luchtaanval op vliegveld Deurnesedijk.

M.H. Peeters,
* 25-02-1925 te Helmond + 14-02-1945 te Helmond
Gedood bij Duitse luchtaanval op vliegveld Deurnesedijk.

H.L.C. van Krugten,
* 11-10-1923 te Helmond + 02-01-1945 te Bergen op Zoom
In dienst van de geallieerden voor het vaderland gevallen.

J.W.L. Corstens,
* 18-02-1907 te Helmond + 03-05-1945 bij Neustadt
Als concentratiekamp-gevangene omgekomen aan boord van de Cap Arcona.

W.H. Rooijackers,
* 11-07-1922 te Mierlo + 06-05-1945 te Sandbostel
Thuis opgehaald, naar Duitsland gevoerd en daar omgekomen.

G. Siroen,
* 15-08-1915 te Mill, St.Hubert + 31-05-1945 te Bergen-Belsen
In concentratiekamp omgekomen.

J.H.J. van den Reek,
* 16-06-1921 te Helmond + 24-01-1946 in Ned. Indië
Marn. III OVW, gesneuveld.

P.J. Vos,
* 18-02-1927 te Helmond + 11-05-1946 in Ned. Indië
Marn. II OVW, gesneuveld.

C. Rooijakkers,
* 15-08-1918 te Steenbergen + 02-07-1946 in Ned. Indië
Marn. III OVW, gesneuveld.

L. Sonnemann,
* 27-07-1921 te Helmond + 28-08-1946 in Ned. Indië
Elt. TD, gesneuveld.

G.H. van Goch,
* 26-03-1910 te helmond + 19-01-1947 in Ned. Indië
Sld. Ekl, KNIL, gesneuveld.

A.J. Pijnenburg,
* 25-03-1925 te Helmond + 18-03-1947 in Ned. Indië
Tlt.Gn.OVW, gesneuveld.

A.J. van der Heijden,
* 16-06-1926 te Eindhoven + 25-06-1947 in Ned. Indië
Kpl. gesneuveld.

L. van den Akker,
* 26-09-1912 te Helmond + 15-07-1947 in Ned. Indië
SMI, gesneuveld.

L.H. Strijbosch,
* 21-12-1925 te Helmond + 03-05-1948 in Ned. Indië
Sld, gesneuveld.

J.H.G. Callaars,
* 06-11-1928 te Helmond + 29-12-1948 in Ned. Indië
Huz. gesneuveld.

G.J. Klumpers,
* 16-12-1926 te Helmond + 18-01-1949 in Ned. Indië
Wm. gesneuveld.

J.H.M. Nederveen,
* 08-01-1927 te Helmond + 16-04-49 in Ned. Indië
Sld. gesneuveld.

J. van Heugten,
* 27-01-1928 te Helmond + 09-05-1949 in Ned. Indië
Marn. III, gesneuveld.

G.A. Hamel,
* 05-06-1926 te Helmond + 11-05-1949 in Ned. Indië
Huz. Ekl.OVW, gesneuveld.

A.H.C. Raymakers,
* 09-01-1927 te Helmond + 16-06-1949 in Ned. Indië
Sld. gesneuveld.

G.C.J. Pijnenburg,
* 08-05-1927 te Helmond + 04-07-1949 in Ned. Indië
Sld. gesneuveld.

W. Martens,
* 20-03-1968 te Helmond + 10-10-1993 te Bosnië
Sergeant. In dienst van de Verenigde Naties omgekomen.

++++++++++++++++++++++++++++

HELMONDS HEEM

1995 nummer 1

eenentwintigste jaargang

REDACTIONEEL 3

NEGENHONDERD DRIEËNVIJFTIG DAGEN ONDERGEDOKEN
Sanne Vonk 5

DISTRIBUTIEKANTOOR HELMOND-OOST IN SEPTEMBER 1944
Redactie 23

DAT WAS HET DAGELIJKS LEVEN IN DE KAMPEN
Jeroen van der Heijden 31

LIJST VAN OMGEKOMENEN IN HELMOND TEN GEVOLGE VAN OORLOGSHANDELINGEN
Commissie 'Namenlijst omgekomenen' 59

Een uitgave van de Heemkundekring Helmond-Peelland